

Szkoły powszechne i szkoły średnie ogólnokształcące w Olsztynie w latach 1945–1948

MARIA RADZISZEWSKA

Katedra Dydaktyki i Historii Wychowania
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

 <https://orcid.org/0000-0003-0572-7631>

DOI: <https://doi.org/10.26774/rzz.262>

02/2018

**ROCZNIK
ZIEM
ZACHODNICH**

Publikacja dostępna na licencji **Creative Commons Uznanie autorstwa – Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe**. Pewne prawa zastrzeżone na rzecz autorów. Zezwala się na wykorzystanie publikacji zgodnie z licencją – pod warunkiem zachowania niniejszej informacji licencyjnej oraz wskazania Ośrodka „Pamięć i Przyszłość” jako właściciela praw do tekstu.

Wstęp

Stan badań nad szkolnictwem na poziomie podstawowym i średnim ogólnokształcącym jest problemem obszernym i interesującym, jednak nie doczekał się szczegółowego omówienia w zakresie badań regionalnych, w tym obejmujących tylko miasto Olsztyn w latach 1945–1948. Problematykę dotyczącą dziejów oświaty i różnych typów szkół w Olsztynie po II wojnie światowej znajdujemy w opracowaniach poświęconych regionowi Warmii i Mazur. Są to prace m.in. Tadeusza Filipkowskiego¹, Kazimierza Borzęckiego², Marii Radziszewskiej³, Janiny Sempioł⁴, Alicji D. Kicowskiej⁵ i Anity Suchowieckiej⁶. Będące przedmiotem rozważań zagadnienie omówione zostało jedynie przez Andrzeja Kopiczkę, jednak badania dotyczyły szkolnictwa Olsztyna w okresie od XIX do początków XX w.⁷

Zamiarem autorki jest próba przedstawienia organizacji i funkcjonowania szkół powszechnych i średnich ogólnokształcących w Olsztynie w latach 1945–1948, co do tej pory nie było przedmiotem odrębnych zainteresowań badawczych.

Podstawę źródłową opracowania stanowią zasoby zgromadzone w Archiwum Państwowym w Olsztynie, w Ośrodku Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, w Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz materiały przechowywane w zbiorach archiwalnych olsztyńskich szkół podstawowych. Źródłowo wykorzystano dokumenty, tj. korespondencję urzędniczą, dokumentację szkolną, zestawienia statystyczne dotyczące wykazu liczbowego i jakościowego uczniów i nauczycieli, stanu bazy materialnej i lokalowej szkół, pomocy naukowych czy warunków pracy i nauki w tym pionierskim okresie. W odtworzeniu procesu organizacji szkolnictwa w Olsztynie cenne stały się publikowane i niepublikowane relacje oraz wspomnienia nauczycieli pisane na konkursy w latach 1974–1985 i przechowywane w Zbiorach Specjalnych OBN w Olsztynie. Przydatne również okazały się źródła drukowane, zwłaszcza ustawy, instrukcje, zarządzenia, rozporządzenia, wytyczne, okólniki publikowane w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej i w Dziennikach Urzędowych Ministerstwa Oświaty oraz dane statystyczne wydane przez Wojewódzki Urząd Statystyczny w Olsztynie.

1 T. Filipkowski, *Oświata na Warmii i Mazurach w latach 1945–1960*, Warszawa 1978; *idem*, *Średnie szkoły ogólnokształcące na Warmii i Mazurach (1945–1947)*, „Echa Przeszłości”, t. X (2009), s. 313–327.

2 K. Borzęcki, *Sytuacja kadrowa w olsztyńskim szkolnictwie podstawowym w latach 1945–1950*, „Zeszyt Pedagogiczny: Z Badań Oświatowych na Warmii i Mazurach”, t. 4 (1979), s. 49–53.

3 M.J. Radziszewska, *Nauczyciele szkół powszechnych i podstawowych na Warmii i Mazurach (1945–1956)*, Kraków 2011, s. 66–86.

4 J. Sempioł, *Licea pedagogiczne w województwie olsztyńskim 1945–1970*, Olsztyn 1983.

5 A.D. Kicowska, *Średnie szkolnictwo rolnicze na Warmii i Mazurach w latach 1945–1975*, Olsztyn 1986.

6 A. Suchowiecka, *Szkolnictwo zawodowe na Warmii i Mazurach (1945–1989)*, Olsztyn 2017.

7 A. Kopiczko, *Szkolnictwo w Olsztynie w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 232–241.

Opracowanie składa się ze Wstępu, czterech rozdziałów oraz Zakończenia. Wstęp to wprowadzenie w zagadnienie poprzez zaprezentowanie koncepcji szkolnictwa powstałych jeszcze w czasie II wojny światowej oraz nowych wypracowanych na Ogólnopolskim Zjeździe Oświatowym w Łodzi, a realizowanych w ówczesnej rzeczywistości oświatowej. W pierwszej części pracy zwrócono uwagę na uwarunkowania organizacji szkolnictwa w powojennym Olsztynie, w kolejnej zaś na środowisko nauczycieli organizującego się szkolnictwa. W rozdziale trzecim przedstawiono proces tworzenia od podstaw szkół powszechnych w Olsztynie i ich dalszy rozwój. W ostatnim omówiono organizację szkół średnich ogólnokształcących w Olsztynie.

* * *

Sprawy przyszłego kształtu oświaty i szkolnictwa powstały na bazie projektów opracowywanych w czasie II wojny światowej i okupacji⁸. Znalazły się propozycje dotyczące 7-klasowej szkoły powszechnej propagowane przez przedstawicieli resortu Delegatury Rządu (londyńskiego) na Kraj przy Departamencie Oświaty i Kultury (DOiK)⁹ oraz Urzędu Oświatowego przy Rządzie Emigracyjnym¹⁰. Z kolei Tajna Organizacja Nauczycielska (TON)¹¹ za oficjalny uznała projekt Kazimierza Maja, który zakładał m.in. powołanie jednolitej 8-letniej szkoły powszechnej i 4-letniej szkoły średniej ogólnokształcącej i zawodowej oraz wprowadzał obowiązek szkolny do lat osiemnastu. Dobrze opracowane koncepcje TON odrzucały ustawę jędrzejowiczowską o ustroju szkolnictwa z 11 marca 1932 r. i w przeciwieństwie do projektów DOiK dotyczyły długofalowych reform, bez podziału na fazy, okres przejściowy i czas późniejszy¹².

Propozycje reform powojennego systemu oświatowego stały się też przedmiotem zainteresowania partii i stronnictw politycznych. Przedstawione przez ugrupowania polityczne projekty były zgodne z założeniami danej organizacji, reprezentowały odmienne poglądy na cele i ideały wychowania oraz na ustrój szkolny i nowe zadania nauczyciela¹³. Na przykład projekt wypracowany przez PPR uwzględniał ustrój szkolny oparty na zasadach bezpłatności kształcenia młodzieży robotniczej i chłopskiej wszystkich typów i szczebli szkolnictwa. Zakładał obowiązkowe i powszechne nauczanie młodzieży do lat szesnastu¹⁴.

8 B. Pleśniarski, *Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji 1939-1945*, Warszawa 1982, s. 32-247.

9 Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj działał od jesieni 1940 r. do połowy 1945 r. jako jedno z ogniw Podziemnego Państwa Polskiego.

10 B. Pleśniarski, *op. cit.*, s. 32-49.

11 Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) została powołana w październiku 1939 r. z inicjatywy Związku Nauczycielstwa Polskiego i rozpoczęła jako pierwsza spośród wszystkich oświatowych, związków i stowarzyszeń nauczycielskich działalność konspiracyjną (tajne nauczanie, pomoc prześladowanym i walkę cywilną).

12 B. Grześ, *Wizja powojennej oświaty i szkolnictwa w uchwałach Tajnej Organizacji Nauczycielskiej*, [w:] *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku*, red. A. Kicowska, Toruń 2001, s. 209-231.

13 Omówione są one w pracy B. Pleśniarskiego, *op. cit.*, s. 80-210.

14 L. Szuba, *Polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1944-1956*, Lublin 2002, s. 55.

Koncepcję powojennej oświaty na tzw. Ziemiach Odzyskanych opracowywało też Biuro Ziemi Zachodnich (BZZ)¹⁵. Do PKWN trafił również projekt przygotowany przez działaczy Mazurskiego Instytutu Badawczego. W „Memoriale Związku Mazurów” zawarli oni szereg rozwiązań w kwestiach terytorialno-ustrojowych, gospodarczych, narodowościowych, kulturalnych, wyznaniowych i oświatowych Prus Wschodnich. W zakresie działań oświatowych propagowali zlikwidowanie sieci organizacyjnej szkolnictwa niemieckiego i zastąpienie jej placówkami polskimi oraz rozbudowanie i właściwe rozmieszczenie szkół powszechnych i średnich¹⁶.

W pierwszym roku szkolnym po II wojnie światowej odbudowaniem podstaw nowego systemu szkolnego zajął się Resort Oświaty z Stanisławem Skrzyszewskim na czele¹⁷. Skrzyszewski był osobą mianowaną przez PKWN, co w praktyce oznaczało eliminację z życia politycznego osób wysuwanych przez Delegaturę Rządu Polskiego na emigracji. Kolejne decyzje PKWN ujawniły działania propagandowe w zakresie organizacji szkolnictwa. Kierownik oświaty Skrzyszewski zapowiadał realizację roku szkolnego 1944/45 pod hasłem złagodzenia skutków wadliwego systemu przedwojennego. „Poprawy tego systemu można dokonać przez taką organizację nauczania, w której wszystkie szkoły posiadałyby jednakowy program, a wszystkie klasy obejmowałyby tylko pojedyncze roczniki, uczące się oddzielnie”¹⁸. Premier Rządu Tymczasowego Edward Osóbka-Morawski stał na stanowisku, że w „W dziedzinie szkolnictwa dążyć będziemy nadal do zrealizowania zasady bezpłatności na wszystkich stopniach. Szkoły wszystkich stopni i typów dostępne być muszą dziecku robotnika i chłopu”¹⁹. Zarówno ta, jak i następne decyzje PKWN półoficjalnie dawały do zrozumienia, że „szkolnictwo polskie zostanie zorganizowane na sowiecką ortodoksję ideologiczną, jawnie niechętną polskiej tradycji edukacyjnej”²⁰.

Szkoła była miejscem, w którym komuniści widzieli dla siebie miejsce urabiania i indoktrynowania dzieci i młodzieży oraz nauczycieli i dlatego „działając pod kurtelą Armii Czerwonej przystąpili do realizacji własnego projektu organizacji systemu oświaty w Polsce”²¹. W tym celu KC PPR zorganizował w Łodzi w dniach 18–22 maja 1945 r. Ogólnopolski Zjazd Oświatowy. Ministerialną koncepcję reformy oświatowej

15 T. Filipkowski, *Oświata ...*, s. 51–54.

16 M.J. Radziszewska, *op. cit.*, s. 36.

17 Zob.: W.J. Chmielewski, *Stanisław Skrzyszewski wobec ludzi nauki w świetle własnych notatek, listów i pism (1944–1950)*, Warszawa 2014.

18 Wytyczne organizacji publicznych szkół powszechnych w roku szkolnym 1944/45, Druk Resortu Oświaty PKWN. Podano za: S. Mauersberg, M. Walczak, *Oświata polska w latach 1944–1956. Wybór źródeł. Część pierwsza lata 1944–1948*, t. 1, Warszawa 1999, s. 50–55.

19 Przemówienie E. Osóbki-Morawskiego z posiedzenia KRN, z sesji VII obradującej w dniach 3–6 V 1945 r. Cyt. za: L. Szuba, *op. cit.*, s. 95.

20 S. Gawlik, *Budowanie podstaw nowego ładu szkolnego (1944–1948)*, [w:] *Oświata, wychowanie i kultura fizyczna w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej (1945–1989)*, red. R. Grzybowski, Toruń 2004, s. 30.

21 R. Grzybowski, *Polityczne priorytety i elementy codzienności socjalistycznej szkoły. Wybór studiów poświęconych dziedzictwu edukacyjnemu PRL-u*, Toruń 2012, s. 22.

zaprezentowali m.in. minister oświaty Stanisław Skrzeszewski i członek KC PPR Władysław Bieńkowski. Projekt ustroju szkolnego przygotowany przez Związek Nauczycielstwa Polskiego omówił wiceprezes Zarządu Głównego Kazimierz Maj. Z kolei Marian Falski przedstawił argumenty za koncepcją szkoły 8-letniej jako podstawy całego systemu, zaś Teofil Wojeński był zwolennikiem 10-letniej szkoły średniej²². Projekt Ministerstwa Oświaty przewidywał utworzenie szkoły 11-letniej, podzielonej na trzy cykle edukacyjne (propedeutyczny – klasy I–IV, niższy gimnazjalny – klasy VI–VIII i licealny – klasy IX–XI). Nowy ustrój szkolny według pomysłu ZNP zakładał powołanie 8-letniej szkoły podstawowej i 4-letniej szkoły średniej. Efektem Zjazdu była wspólna rezolucja przedstawicieli Ministerstwa Oświaty i Związku Nauczycielstwa Polskiego. W rezolucji podkreślono potrzebę jak najszybszego zorganizowania wszystkich istniejących szkół i rozpoczęcia kształcenia na wszystkich poziomach systemu oświaty szkolnej i pozaszkolnej w oparciu o zasady powszechności, bezpłatności i publiczności. Szkoła powszechna miała być 8-letnia i 8-klasowa, obowiązkowa i jednolita pod względem organizacyjnym i programowym na wsi i w mieście. Natomiast o czasie trwania średniej szkoły ogólnokształcącej miały zdecydować motywy zarówno natury społecznej, jak i pedagogiczno-dydaktycznej. Ponadto Zjazd zobowiązał Ministerstwo Oświaty, ZNP i inne organizacje społeczne, aby na Ziemiach Zachodnich i Północnych potrzeby oświatowe i kulturalne znalazły się „na pierwszym miejscu bieżących zadań Państwa i społeczeństwa”²³. Zwracano uwagę zwłaszcza na otoczenie szczególną opieką młodzieży autochtonicznej oraz na specjalny dobór nauczycieli.

W wypełnianiu powyższego zadania w połowie 1945 r. Ministerstwo Oświaty przejęło od pełnomocnika rządu uprawnienia zajmowania się sprawami szkolnictwa na tzw. Ziemiach Odzyskanych. W strukturach Ministerstwa Oświaty utworzyło specjalną jednostkę Biuro Ziem Odzyskanych (BZO), której celem było badanie i ustalanie potrzeb oświatowo-kulturalnych oraz koordynowanie prac prowadzonych w związku z organizacją szkolnictwa, oświaty i administracji szkolnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych. W ramach tych zadań prowadzono dla pracowników oświatowych kursy naukowo-informacyjne o „Ziemiach Odzyskanych”. W 1947 r. zlikwidowano BZO, a patronat nad koordynacją zadań oświatowych na „Ziemiach Odzyskanych” przejęło Ministerstwo Ziem Odzyskanych. W 1948 r. rozwiązano najpierw Radę Naukową, a następnie Ministerstwo Ziem Odzyskanych. W opinii Tadeusza Filipkowskiego powstała sytuacja, w której

[...] nie było ani miejsca, ani czasu na zajmowanie się specyfiką Ziem Odzyskanych. W polityce oświatowej zerwano wówczas z wcześniejszymi próbami regionalizacji w procesie nauczania i wychowania. Krytycznie oceniono opracowany w latach wojny program repolonizacji ludności rodzimej, zarzucając mu tendencje do burżuazyjnego nacjonalizmu

22 R. Wroczyński, *Marian Falski i reformy szkolne w Polsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 4 (1981), s. 511.

23 *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi, 18–22 czerwca 1945 r.*, red. S. Świdwiński, Warszawa 1945, s. 247.

i klerykalizmu. Autorów zaś tego programu, związanych uprzednio z Wydziałem Oświaty i Kultury Delegatury Rządu, odsunięto od wpływów na pracę oświatowo-wychowawczą²⁴.

Zapowiedź powyższych działań oświatowych padła w lipcu 1945 r. podczas posiedzenia Krajowej Rady Narodowej. Wtedy to premier Edward Osóbka-Morawski mówił m.in. o rozpoczęciu stopniowej reformy szkolnej, podnoszeniu organizacyjnym szkół powszechnych, zmianie struktury szkolnictwa i programów nauczania²⁵.

Pierwsze zmiany programowe w zakresie nowych planów godzin i materiałów programowych dla szkół powszechnych zostały wprowadzone na początku roku szkolnego 1945/1946²⁶. Były to zmiany na razie niewielkie, gdyż dotyczyły tematyki z języka polskiego i historii jako odrębnego przedmiotu nauczania od klasy V. W kolejnym roku szkolnym nowy program nauczania uległ zmianie pod względem pedagogicznym i politycznym. W rozkładzie materiału nauczania poszczególnych przedmiotów dokonano zmian na zasadzie poprawek w doborze lektur, eliminacji lub przesunięcia niektórych treści nauczania do klas wyższych (język polski) lub klas niższych (historia). W klasie VIII wprowadzono nowy przedmiot nauczania, naukę o Polsce i świecie współczesnym, do którego opracowano wskazówki metodyczne²⁷.

Na początku lutego 1947 r. stanowisko ministra oświaty, które zajmował Czesław Wycech, ponownie objął Stanisław Skrzyszewski. Ministerstwo Oświaty przeniosło się do KC PPR, a o strategii oświaty zaczęły znowu decydować władze partyjne. W tym celu powołano odpowiednie komórki organizacyjne: Komisję Oświatowo-Kulturalną Biura Politycznego PPR i Wydział Oświaty i Kultury KC. Ustalono, że Wydział Oświaty powinien zająć się opracowaniem polityki oświatowej, a w szczególności przygotowaniem konkretnych instrukcji dla instancji terenowych, kontrolą realizacji wytycznych partii czy udzielaniem wskazówek o stanowisku partii w bieżących sprawach szkoły²⁸.

Stanisław Skrzyszewski, po wprowadzeniu zmian personalnych w administracji, zalecił też dokonanie zmian treści programowych w podręcznikach. W tym celu ukażały się drukiem programy nauki zawierające, obok materiału i wyników nauczania, szczegółowe uwagi metodyczne do poszczególnych przedmiotów w szkole powszechnej²⁹. Uaktualnienie programu nauczania, uwspółcześnienie treści o bieżącą tematykę w zakresie kształtowania się Polski Ludowej i zmieniających się stosunków

24 T. Filipkowski, *Oświata ...*, s. 51-54.

25 S. Mauersberg, M. Walczak, *Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944-1956)*, Warszawa 2005, s. 53.

26 *Plany godzin i materiały programowe na rok szkolny 1945/1946 dla szkół powszechnych i I klasy gimnazjów ogólnokształcących*, Warszawa 1945.

27 *Plany godzin i programy przejściowe na rok szkolny 1946/1947 dla szkół powszechnych*, Warszawa 1946.

28 R. Grzybowski, *op. cit.*, s. 48.

29 *Program nauki w ośmioletniej szkole podstawowej. Projekt*, Warszawa 1947.

społeczno-politycznych miało służyć kreowaniu nowego ideału – socjalistycznego wychowanka. Stąd też przedmiot nauka o Polsce i świecie współczesnym polecono otoczyć: „szczególną troską «całej rady pedagogicznej», a prowadzenie [...] powierzyć tylko tym nauczycielom, którzy dobre przygotowanie merytoryczne łączą z «aktywną postawą» i «należyłą orientacją polityczną»”³⁰.

Reasumując, należy podkreślić, że „Lata 1945–1948, określane przez historyków oświaty etapem pierwszej reformy szkolnej, były okresem realizacji postanowień Zjazdu Łódzkiego, a także odchodzenia od dotychczasowych postaw ideowych szkolnictwa, zarówno realizowanych w okresie II RP, jak i wyrażonych w stanowisku MWRiOP Rządu RP w Londynie”³¹, gdzie rząd emigracyjny opowiadał się za obowiązkowym wykształceniem elementarnym wszystkich obywateli, oraz możliwości wykształcenia średniego i wyższego, bez względu na ich pozycję społeczną, a jedynie w zależności od zdolności.

Początki organizacji szkolnictwa w powojennym Olsztynie

Do Olsztyna 22 stycznia 1945 r. wkroczyli żołnierze Armii Czerwonej, którzy przejęli w mieście formalną i faktyczną władzę. Olsztyn, który przez całą wojnę leżał na uboczu działań wojennych, stał się miastem niebezpiecznym. Wzniesiono w nim pożary, rozkradano mieszkania, gwałcono i mordowano miejscową ludność. Zarówno Olsztyn, jak i region traktowano jako miasto i tereny przyfrontowe, co niosło ze sobą bolesne konsekwencje³². Dopiero kapitulacja Niemiec w maju 1945 r. doprowadziła do zmiany granic terytorialnych. Polsce przyznano obszary na północy i zachodzie jako rekompensatę za straty terytorialne na wschodzie kraju. W ten sposób Olsztyn stał się integralną częścią Polski i władzę w nim zaczęła przejmować polska administracja. Olsztyn został też objęty planem odbudowy szkół. Manifest PKWN z 22 lipca 1944 r. zapowiadał, że

Jednym z najpilniejszych zadań PKWN będzie na terenach oswobodzonych odbudowa szkolnictwa i zapewnienie bezpłatnego nauczania na wszystkich szczeblach. Przymus powszechnego nauczania będzie ściśle przestrzegany. Polska inteligencja zdziesiątkowana przez Niemcy hitlerowskie, a zwłaszcza ludzie nauki i sztuki zostaną otoczeni specjalną opieką. Odbudowa szkół zostanie natychmiast podjęta³³.

Zapowiedź odbudowy szkolnictwa dotyczyła terenów II RP jeszcze bez Ziem Północnych i Zachodnich. Jednak z czasem, po ustaleniu granic terytorialnych, zajęto się otwieraniem szkół na tzw. Ziemiach Odzyskanych. W kontekście specyficznych

30 E.J. Kryńska, S.W. Mauersberg, *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956*, Białystok 2003, s. 67.

31 S. Majewski, *Przemiany organizacyjne średniego szkolnictwa ogólnokształcącego w Polsce XX wieku*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne”, nr 13 (2000), s. 56.

32 R. Tomkiewicz, *Życie codzienne mieszkańców powojennego Olsztyna 1945–1956*, Olsztyn 2003, s. 13–20.

33 *Manifest PKWN z 22 lipca 1944 r.*, „Rzeczpospolita”, z 23 VII 1944 r.

uwarunkowań na tych terenach budowanie sieci szkolnictwa miało charakter spontaniczny i żywiołowy.

Rozwój olsztyńskiej oświaty determinowały czynniki geograficzne, tj. warunki naturalne regionu (surowy klimat, zróżnicowana jakość gleby), czynniki gospodarcze (niedorozwój przemysłu, handlu i usług, znaczne zniszczenia wojenne), trudności komunikacyjne i aprowizacyjne oraz problemy ludnościowe³⁴.

W wyniku działań wojennych Olsztyn i region poniosły ogromne straty materialne. Zniszczenia wojenne w miastach zarówno w substancji mieszkalnej, jak i urządzeniach komunikacyjnych, wynosiły ok. 50%. Olsztyn znalazł się poniżej przeciętnej (40%)³⁵. Opis powojennego miasta odnajdujemy we wspomnieniach Marii Zientary-Malewskiej³⁶, która w kwietniu 1945 r. powróciła do pracy oświatowej na terenie Warmii:

Pierwszy raz po wojnie zobaczyłam spalony Olsztyn. Był to okropny widok. Wysokie sterty śmiecia, cegieł i spalonych belek leżały na ulicach. Gdy powiał wiatr, mury pękały i waliły się z łoskotem na ziemię. Niebezpiecznie było przechodzić zbyt blisko murów, bo tam czyhała śmierć. [...] pierze fruwało na wietrze jak płatki śniegu. Na ulicach walały się różne książki, obrazy, porcelana, garnki i strzępy odzieży. W piwnicach i na podwórkach całe stada szczurów³⁷.

Latem mieszkańcy Olsztyna borykali się z zatrważającymi warunkami sanitarnymi. Wodę do spożycia pobierano bezpośrednio ze zbiorników wodnych, co tak relacjonuje jeden z pracowników Wydziału Oświaty, Antoni Bąk: „Wodę do mycia, do kawy i obiadów początkowo kradliśmy z Jeziora Długiego, zaśmieconego różnymi rzeczami”³⁸. Sytuacja uległa zmianie na przełomie 1945 i 1946 r., kiedy to w Olsztynie oddano do użytku urządzenia komunalne. Problemów aprowizacyjnych w Olsztynie nie rozwiązało otwarcie w czerwcu 1945 r. dużego sklepu artykułów żywnościowych „Mazur”³⁹. Wprowadzono system kartkowy na artykuły żywnościowe i sprzedaż reglamentowaną. Codzienne życie w powojennym Olsztynie utrudniał brak zorganizowanej komunikacji osobowej, brak jakichkolwiek środków transportu, co stało się przedmiotem obserwacji jednego z organizatorów pierwszej szkoły powszechnej w Olsztynie: „Na

34 E. Wojnowski, *Warmia i Mazury w Polsce Ludowej*, Olsztyn 1985, s. 23.

35 E. Kierejczyk, *Województwo olsztyńskie w latach 1945–1949. Kształtowanie się administracji ogólnej, rad narodowych i samorządu terytorialnego*, Olsztyn 1980, s. 14.

36 Maria Zientara-Malewska (1894–1984) w okresie międzywojennym była nauczycielką szkół polskich, m.in. w Chaberkowie na Warmii. W tym też okresie pracowała jako wizytatorka przedszkoli w Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech oraz jako redaktorka „Poradnika Nauczycielskiego”. Podczas wojny więziona w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück; T. Filipkowski, *Nauczyciele polscy w Niemczech 1919–1939. Portret zbiorowy*, Olsztyn 1992, s. 103.

37 M. Zientara-Malewska, *Śladami twardej drogi*, Warszawa 1966, s. 243.

38 Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie [dalej: OBN], *Zbiory Specjalne*, sygn. R-807, A. Bąk, *Moje życie i praca na Warmii i Mazurach/40-lecie*, k. 25.

39 *Ibidem*, sygn. R - 27, T. Ruczyński, *Lech [wspomnienia z lat 1945–1957]*, k. 3.

ulicy Wojska Polskiego [...] był złożony różnego typu sprzęt szkolny. Chodziliśmy tam z uczniami i przenosiliśmy ławki, tablice [...]. Nie było żadnego transportu, trudno było o furmankę, nie mówiąc już o samochodzie⁴⁰. Obraz powojennego Olsztyna dopełnia brak bezpieczeństwa i porządku publicznego. Zjawiskiem powszechnym była plaga szabrowników, złodziei, co potwierdza poniższe wspomnienie:

W czasie od maja do sierpnia pięciokrotnie okradziono mnie w godzinach pracy, zabierając nawet osobistą bieliznę przywiezioną z domu. Włamania zdarzały się dość często. [...] od połowy maja 1945 roku byłem zmuszony nocować już we własnym domku z powyłamywanymi oknami i drzwiami bez zamków. Na noc drzwi podpierałem drążkiem, przy łóżku stawałem siekierkę. Na takim posterunku, gdzie wszystkie domy były puste, można się było wszystkiego spodziewać⁴¹.

Innym czynnikiem utrudniającym rozwój społeczno-gospodarczy Olsztyna był postępujący ruch migracyjny. Procesy migracyjne tworzyły nową strukturę mieszkańców powojennego Olsztyna. Pod koniec lipca 1945 r. w Olsztynie przebywało 21 689 mieszkańców, z tego ludność napływowa (w tym przesiedleńcy) stanowiła 69,2%, ludność niemiecka 27,6% oraz autochtoni 3,2%⁴². Znaczny przyrost nowych mieszkańców powstał na skutek akcji zagospodarowywania Ziemi Zachodnich i Północnych i co ciekawe, jak pisały „Wiadomości Mazurskie”, osiedleńcy nie wykazywali „inicjatywy [...] w kierunku obejmowania innych miast Okręgu”⁴³. Po ustaniu działań wojennych w żywiolowym tempie Olsztyn zajmowali Polacy z Mazowsza, Kurpiowszczyzny i Białostoczczyzny. W maju 1945 r. przyszły pierwsze transporty Polaków z Kresów Wschodnich⁴⁴. Demograficzną strukturę mieszkańców Olsztyna dopełnili Ukraińcy i Łemkowie, którzy przybyli tu w 1947 r. w ramach akcji „Wisła”⁴⁵. Według danych statystycznych liczba ludności województwa olsztyńskiego w styczniu 1947 r. wynosiła 449 690 osób⁴⁶, a ponad 10% tej liczby stanowili mieszkańcy Olsztyna⁴⁷.

40 Zbiory archiwalne Szkoły Podstawowej nr 1 im. Ryszarda Knosały w Olsztynie, Kronika szkoły. Wspomnienie Hieronima Borkowskiego – organizatora Szkoły Powszechnej nr 1 w Olsztynie przy ul. Moniuszki.

41 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-807, A. Bąk, *op. cit.*, k. 25.

42 S. Żyromski, *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949*, Olsztyn 1971, s. 51.

43 *Z życia Okręgu*, „Wiadomości Mazurskie”, nr 2 (1945), s. 1.

44 Pierwszy transport do Olsztyna przybył z Sarn 10 V 1945 r., a drugi z Łucka na Wołyniu 15 maja, zaś trzeci z Wileńszczyzny 26 (27) maja. Zob.: W. Pepeł, *Z Wołynia na Warmię*, [w:] *Olsztyńskie korzenie. Rok 1945. Relacje i wspomnienia*, Olsztyn 2006, s. 64, 71.

45 H. Murawska, *Przesiedleńcy z Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej w Olsztyńskim*, Olsztyn 2000, s. 173–177.

46 *Dane statystyczne województwa olsztyńskiego na dzień 1 stycznia 1947 roku*, Olsztyn 1947.

47 B. Łukaszewicz, *Olsztyn w Polsce Ludowej 1945–1989*, [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 430.

Każda z kategorii grup ludnościowych charakteryzowała się odmiennym życiem społeczno-kulturowym. Odzwierciedlało się to w języku, kulturze, religii, zwyczajach, poglądach, normach obyczajowych, stosunku do zastanej rzeczywistości czy w wewnętrznych podziałach na tle regionalnym, politycznym i ekonomicznym⁴⁸. Nowe społeczeństwo Olsztyna było też zróżnicowane pod względem tradycji oświatowych. Autochtoni byli głównie kształceni w niemieckim systemie oświatowym, zaś ludność z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej nie miała dłuższych tradycji oświaty zawodowej⁴⁹.

W Olsztynie, jak również na innych Ziemiach Zachodnich i Północnych, nie mogło być mowy o odbudowie polskich szkół, gdyż ich w rzeczywistości nie było. Należy zaznaczyć, że w Olsztynie w latach 1934–1939 istniała Prywatna Katolicka Szkoła Powszechna z polskim językiem wykładowym. Ulokowano ją w Domu Polskim w Olsztynie (dziś siedziba Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego). Prowadzona była przez Polsko-Katolickie Towarzystwo Szkolne w Niemczech na Warmię. Szkoła, dzięki wysokiej frekwencji uczniów, była jedyną na Warmii szkołą dwuklasową z dwoma nauczycielami⁵⁰. Oprócz przedwojennej szkoły powszechnej⁵¹ w Olsztynie nie było polskich tradycji szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych⁵². Dziedzictwo w postaci niemieckiej struktury szkolnej, będące następstwem przedwojennej przynależności Olsztyna do Niemiec, niesło niekorzystne konsekwencje. Parafrazując za Ryszardem Tomkiewiczem, można powiedzieć, że „w odróżnieniu od ziem dawnych, następowało tu mozolne instalowanie od podstaw polskiej administracji”⁵³ szkolnej, projektowanie sieci szkół, poszukiwanie kadry pedagogicznej, tworzenie bazy lokalowej i materialnej, czy wreszcie integrowanie uczniów zróżnicowanych pod względem wieku, pochodzenia regionalnego czy znajomości języka polskiego.

Zniszczony Olsztyn, stając się stolicą Okręgu Mazurskiego, przejął też obowiązek uruchamiania szczebli administracji szkolnej w postaci inspektoratów i kuratorium. Kształtowanie się struktur polskiej administracji oświatowej było procesem trudnym i specyficznym i zbiegło się z organizacją szkół na terenie Warmii i Mazur.

48 Z. Dulczewski, *Spoleczne aspekty migracji na Ziemiach Zachodnich*, Poznań 1964, s. 100.

49 T. Filipkowski, *Nauczyciele z Wileńszczyzny...*, s. 32.

50 B. Koziełło-Poklewski, W. Wrzesiński, *Szkolnictwo polskie na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1919–1939*, Olsztyn 1980, s. 191.

51 W latach 1929–1934 na Warmii otwarto 15 szkół polskich, w tym 14 w powiecie olsztyńskim i jedną w powiecie reszelskim. Wszystkie te szkoły, oprócz szkoły w Olsztynie, były szkołami powszechnymi niżej zorganizowanymi, o jednym nauczycielu i niewielkiej liczbie uczniów w wieku od 6 do 12 lat; T. Filipkowski, *Oświata...*, s. 26.

52 Zob.: A. Suchowiecka, *op. cit.*

53 R. Tomkiewicz, *Ułomna samorządność Polski Ludowej. Warmia i Mazury 1945–1990*, Olsztyn 2016, s. 58.

Z chwilą przybycia do Olsztyna ppłk. dr. Jakuba Prawina⁵⁴ i przejęcia przez niego obowiązków Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski, zaczął przy tym urzędzie tworzyć się Wydział Oświaty. Stało się to za sprawą Warmiaka Pawła Sowy⁵⁵ – naczelnika tego Wydziału.

W czerwcu 1945 r. Paweł Sowa apelował do koleżanek i kolegów:

Po raz pierwszy w historii tej ziemi niegdyś wschodnio-pruską zwanej rozpoczynamy dzieło Krzewienia Oświaty Polskiej w ramach ogólnopaństwowych. [...] W pionierskiej pracy swej zarówno Inspektorzy jak i cały Zespół Nauczycielski wszystkich typów szkół winni każde zagadnienie dobrze przemyśleć i dobrze wykonać. Nie wszystko jest uregulowane przepisem prawnym. Często samym należy ustalać normy i według nich pracę prowadzić. Więc w pracy swej należy brać nie to, co powinno lecz to, co w tych warunkach, jakie mamy wykonać⁵⁶.

W Olsztynie, oprócz Pawła Sowy, w Wydziale Oświaty przy Pełnomocniku Rządu RP na Okręg Mazurski pracował też Zygmunt Bombel⁵⁷, jako zastępca naczelnika oraz Maria Zientara-Malewska, która pełniła funkcję kierownika referatu przedszkoli⁵⁸. Z tego grona tylko Zygmunt Bombel przybył do Olsztyna z województwa białostockiego⁵⁹, pozostali to Warmiacy. Z materiałów archiwalnych wynika, że w lipcu 1945 r. wspomniany Wydział Oświaty funkcjonował jako Kuratorium Okręgu Szkolnego przy Pełnomocniku Rządu RP w Olsztynie. Do końca sierpnia 1945 r. Paweł Sowa był kuratorem Okręgu Szkolnego Olsztyńskiego⁶⁰. Pierwszego września 1945 r. obowiązki kuratora Okręgu Szkolnego Mazurskiego w Olsztynie, z ramienia ministra

54 Jakub Prawin (1901–1957) – 30 III 1945 r. został Pełnomocnikiem Rządu na Okręg Prusy Wschodnie (Okręg Mazurski) i piastował to stanowisko do połowy listopada 1945 r. Od 23 maja był pierwszym wojewodą olsztyńskim i członkiem egzekutywy KW PPR w Olsztynie; A.K. Kunert, *Prawin Jakub*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXVIII/2, z. 117, Wrocław–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 362–363; T. Baryła, *Wstęp*, [w:] *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów 1945 r.*, przygotował do druku T. Baryła, Olsztyn 1996, s. XII.

55 Paweł Sowa (1897–1985) – w 1919 r. zdobył w Poznaniu uprawnienia nauczycielskie. Studiował filologię na Uniwersytecie Lwowskim. Był nauczycielem, redaktorem i działaczem społeczno-oświatowym i plebiscytowym na Warmii, Mazurach, Powiślu i Pomorzu. W lutym 1945 r. objął stanowisko dyrektora Państwowego Gimnazjum w Działdowie, następnie w kwietniu przyjechał do Olsztyna i rozpoczął organizowanie administracji szkolnej; T. Oracki, *Twórcy i działacze kultury w województwie olsztyńskim w latach 1945–1970. Materiały biograficzne*, Olsztyn 1975, s. 157–158.

56 Archiwum Państwowe w Olsztynie [dalej: APO], Inspektorat Szkolny w Olsztynie, sygn. 42/624/1, Odezwa Pawła Sowy Naczelnika Wydziału Oświaty do Inspektora Szkolnego w Olsztynie, dn. 1 VI 1945 r., k. 1–3.

57 Zygmunt Bombel otrzymał nominację na zastępcę naczelnika Wydziału Oświaty 1 IV 1945 r. Był on absolwentem Państwowego Instytutu Nauczycielskiego w Warszawie; APO, Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski, sygn. 390/13, Pracownicy Kuratorium, k. 93.

58 P. Sowa, *Po obu stronach kordonu. Wspomnienia*, Olsztyn 1969, s. 154.

59 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-807, A. Bąk „Antoni”, *op. cit.*, k. 24.

60 *Materiały sprawozdawcze działalności Ministerstwa Oświaty w okresie od lipca 1944 r. do grudnia 1946 r.*, Warszawa 1948, s. 18.

oświaty Czesława Wycecha⁶¹, objął Zygmunt Szulczyński⁶². Z chwilą utworzenia województwa olsztyńskiego organem administracji państwowej w dziedzinie oświaty i wychowania publicznego na tym obszarze stał się Kurator Okręgu Szkolnego w Olsztynie⁶³. Po Zygmuncie Szulczyńskim funkcję kuratora sprawował Jan Bohucki⁶⁴ (15 kwietnia 1947 – 30 kwietnia 1947 r.), a następnie dr Stefan Kotarski⁶⁵ (1 maja 1947 – 31 grudnia 1948 r.)⁶⁶. Oprócz Sowy mianowani na stanowisko kuratora pochodzili spoza terenu Warmii – Szulczyński przybył z Pomorza, Bohucki ze Śląska, a Kotarski z Mazowsza. Jan Bohucki, na krótko, zajął miejsce zwolnionego z pracy ze względów ideologicznych Z. Szulczyńskiego⁶⁷, natomiast Stefana Kotarskiego do opuszczenia Olsztyna i rezygnacji z funkcji kuratora skłoniły względy rodzinne.

5 maja 1945 r. inspektorem szkolnym Olsztyna i powiatu olsztyńskiego został Brunon Boehm (Bem)⁶⁸. Dwa miesiące później obowiązki podinspektora szkolnego podjął

61 W. Chmielewski, *Czesław Wycech jako kreator polityki oświatowo-wychowawczej*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. X (2004), nr 2, s. 22.

62 Zygmunt Szulczyński (1897–1967) – przed 1919 r. studiował w Seminarium Duchownym w Pelpinie, którego nie ukończył. W latach 1919–1921 studiował filologię na Uniwersytecie w Heidelbergu. Następnie uczył w progimnazjum w Nowym Mieście Lubawskim oraz w seminarium nauczycielskim w Tucholi. W latach 1924–1929 pracował w wileńskim Kuratorium Oświaty. Od 1929 r. zatrudniony w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (naczelnik wydziału i wizytator ministerialny). W czasie okupacji był kierownikiem Okręgu Biura Oświaty i Wychowania na Pomorze tajnego Departamentu Oświaty z siedzibą w Warszawie. We wrześniu 1945 r. został powołany do Olsztyna na stanowisko kuratora Okręgu Szkolnego Mazurskiego. W 1947 r. opuścił Olsztyn i pracował w szkolnictwie średnim w Sopocie, Barczewie, Żydowcach i Szczecinie; *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego. Suplement II*, red. Z. Nowak, Gdańsk 2002, s. 275–276.

63 Dz.U. RP z 1946, nr 47, poz. 269, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 września 1946 r. o okręgach szkolnych.

64 Jan Bohucki (1901–1991) – pedagog urodzony w powiecie cieszyńskim. W 1937 r. podjął studia na Uniwersytecie Jagiellońskim, które ukończył w 1946 r. jako magister psychologii. W 1945 r. rozpoczął pracę w Kuratorium Okręgu Szkolnego w Katowicach na stanowisku wizytatora, następnie naczelnika Wydziału Kształcenia Nauczycieli. W 1946 r. na zlecenie ówczesnego ministra oświaty został naczelnikiem Wydziału Szkół Powszechnych w olsztyńskim kuratorium oświaty. Jednocześnie współpracował z Instytutem Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie w 1949 r. uzyskał stopień doktora pedagogiki; T. Oracki, *op. cit.*, s. 34; M. Grzybowa, *Nauczyciel-eksperymentator, naukowiec, pedagog, pedeutolog. Życie – działalność edukacyjna – działalność twórcza Jana Bohuckiego (1901–1991)*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 3 (2/1997), s. 141–145.

65 Stefan Kotarski (1902–1975) – studiował historię na Uniwersytecie Warszawskim, w 1934 r. uzyskał stopień doktora historii. Przed II wojną światową pełnił funkcję dyrektora szkół średnich w Opatowie, Pułtusku i Płońsku. Po ustaniu działań wojennych organizował szkolnictwo w Pułtusku, następnie w województwie olsztyńskim. W 1949 r. został wicedyrektorem Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie; T. Oracki, *op. cit.*, s. 91–92.

66 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/VI/2, Wykaz kuratorów i inspektorów szkolnych zatrudnionych w Okręgu Szkolnym Olsztyńskim w latach 1945–1970, k. 2.

67 *Słownik biograficzny Pomorza...*, s. 275.

68 Brunon Boehm (1898–1956) pochodził z Pluszek w powiecie olsztyńskim. W latach 1919–1920 był uczestnikiem kursów nauczycielskich w Olsztynie. Ukończył seminarium nauczycielskie w Lubawie. Przed II wojną światową był nauczycielem we wsi Prusy w powiecie działdowskim. W czasie okupacji przebywał na przymusowych robotach w okolicach Ostródy. W okresie od maja 1945 do listopada 1949 r. pracował w inspektoracie szkolnym w Olsztynie i powiecie olsztyńskim; APO, Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski, sygn. 390/13, Inspektorzy Szkolni i Instruktorzy Oświaty Pozaszkolnej, k. 94; T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla w XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, Warszawa 1983, s. 63.

Stanisław Wiśniewski⁶⁹. Biuro inspektoratu mieściło się w gmachu Kuratorium, które też zmieniało swą siedzibę (ul. Mickiewicza 17, ul. Kościuszki 23⁷⁰). Inspektorat szkolny w Olsztynie obejmował dwa rejony wizytacyjne, w tym miasto Olsztyn. Na przykład w roku szkolnym 1946/47 miasto Olsztyn wizytował podinspektor szkolny Hipolit Ostrowski⁷¹. Był on absolwentem seminarium nauczycielskiego. W powojennym okresie w olsztyńskim inspektoracie brakowało personelu biurowego, często do pracy administracyjnej delegowano nauczycieli⁷², zmieniali się też inspektorzy szkolni. W maju 1948 r. B. Boehma zastąpił Edmund Brzozowski, inspektor szkolny przeniesiony z Pizsa. Brzozowski, obejmując olsztyńską posadę, miał 47 lat, w 1923 r. ukończył filologię na Uniwersytecie Lwowskim⁷³.

Istotną kwestią w Olsztynie było pozyskanie nauczycieli do pracy oświatowej. Na przełomie kwietnia i maja 1945 r. do Wydziału Oświaty zaczęli zgłaszać się zarówno nauczyciele autochtoni, jak i działacze społeczni. Jako pierwsi zgłosili się organizatorzy szkół powszechnych w powiecie olsztyńskim, jak np. sołtys Paweł Turowski⁷⁴ czy emerytowany nauczyciel Augustyn Wesołek⁷⁵. Wydział Oświaty odwiedzali też nauczyciele ochronek powracający z obozów, np. Otylia Grot (Groth)⁷⁶. Ze względu na niedobory kadrowe wszyscy zgłaszający się otrzymywali nominację na nauczyciela⁷⁷.

69 Stanisław Wiśniewski urodził się 16 IX 1901 r. w Nosarzewie Polnym. W 1925 r. ukończył Państwowe Seminarium Nauczycielskie Męskie im. Stanisława Żółkiewskiego w Mławie i rozpoczął pracę w zawodzie nauczycielskim. Po przyjeździe do Olsztyna, w lipcu 1945 r., podjął pracę w administracji szkolnej; APO, Urząd Wojewódzki, sygn. 1253/15/791, Księga pamiątkowa (316), Ob. Stanisław Wiśniewski, b. p.

70 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Obwód szkolny miasto Olsztyn, k. 3.

71 APO, Inspektorat Szkolny w Olsztynie, sygn. 42/624/1, Dane dotyczące powiatu olsztyńskiego, 16 X 1946 r., k. 36–37.

72 W kwietniu 1947 r. na 14 zatrudnionych pracowników w olsztyńskim inspektoracie szkolnym, aż 10 to nauczyciele przydzieleni do pracy administracyjnej; APO, Kuratorium Okręgu Szkolnego w Olsztynie, sygn. 495/5, Imienny wykaz inspektoratów wg stanu z dn. 1 IV 1947 r., k. 135.

73 APO, Kuratorium Okręgu Szkolnego w Olsztynie, sygn. 495/17, Szkolnictwo powszechne w Okręgu Olsztyńskim. Stan z dnia 30 VI 1949 r., k. 111.

74 Okoliczności organizacji Szkoły Powszechnej w Tomaszkwie tak opisuje jej organizator i pierwszy kierownik Paweł Turowski (1892–1978): „Udałem się zatem do Kuratorium w Olsztynie [...] zaproponowano mi, żebym po zorganizowaniu szkoły zajął się również nauczaniem. [...] Wystawiono mi tymczasowe legitymacje na prowadzenie szkoły i przedszkola. Te dokumenty służyły mi za przepustkę przez posterunki wojskowe, gdyż wówczas istniał stan wojenny. Zaopatrzony pełnomocnictwem dokonałem dnia 20 kwietnia 1945 r. otwarcia szkoły polskiej w Tomaszkwie. Przed domem szkolnym wciągnięto na maszt polską flagę przy zaśpiewaniu przez zebraną grupę dzieci szkolnych i starszego społeczeństwa hymnu państwowego *Jeszcze Polska nie zginęła*”. OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-465, Paweł Turowski, Sto siedemdziesiąt lat walki o mowę ojczystą jednej wsi warmińskiej Tomaszkowo (1966), k. 89–90; B. Kozieli-Poklewska, W. Wrzesiński, *op. cit.*, s. 28.

75 Ze wspomnień nauczyciela szkoły polskiej w Gietrzwałdzie w 1920 r. Augustyna Wesołka: „Od dnia 21 kwietnia 1945 roku otrzymałem ja, Augustyn Wesołek z Olsztyna, nauczyciel na emeryturze od 1937 roku, przez kuratora Pawła Sowę mandat do zorganizowania szkoły w Dajtkach jako pierwszy polski nauczyciel w okręgu. Pomimo mego 70 wieku objąłem tę posadę”. OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/X/1, Wspomnienia nauczycieli, wyciągi z kronik szkolnych, odpisy protokołów powizytacyjnych i wycinki z prasy (lata 1945–1969), Zbiory Stanisława Witkowskiego, k. 123.

76 Otylia Grot z d. Teschner (1909–1990) – w latach 1927–1939 była zatrudniona przez Związek Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech w charakterze przedszkolanki polskich ochronek na Warmii. W 1934 r. dodatkowo opiekowała się polską świetlicą w Nowej Kaletce. W 1937 r. została komendantką Hufca Wschodniopruskiego (Warmińskiego). Po zawarciu związku małżeńskiego z Józefem Grotem, zgodnie z prawem pruskim, jako mężatka nie mogła pracować zawodowo w szkolnictwie. W 1939 r. aresztowana i więziona w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück; I. Lewandowska, J. Chłosta, *Śladami polskich szkół na południowej Warmii w latach 1929–1939. W 80-lecie ich utworzenia*, Olsztyn 2010, s. 104–106.

77 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-807, A. Bąk „Antoni”, *op. cit.*, k. 14.

Gdy w powiecie olsztyńskim i w powiecie nidzickim już uruchomiono pierwsze szkoły, Olsztyn nadal pozostawał bez czynnych placówek szkolnych. Przyczyną był brak nauczycieli. Dzięki znajomościom sprowadzono z powiatu mławskiego z województwa warszawskiego nauczyciela Teofila Ruczyńskiego⁷⁸ i powierzono mu zadanie organizacji kursu dla przyszlých nauczycieli szkół powszechnych⁷⁹. 20 maja 1945 r. rozpoczął się pierwszy dziesięciodniowy kurs pedagogiczny dla „zaawansowanej młodzieży warmińsko-mazurskiej”. Nauka prowadzona, z powodu braku podręczników, „żmudną metodą dyktowania i zapisywania do zeszytów” objęła m.in. język polski, geografię i historię Polski oraz przedmioty pedagogiczno-metodyczne. „W ostatnich dniach lipca [1945] zespół uczniowski opuścił szkołę [28 absolwentów]. Niemal wszyscy słuchacze kursu objęli posadę jako nauczyciele tymczasowi. Część z nich zdobyła później pełne kwalifikacje”⁸⁰. Wspomniany kurs był pierwszą formą kształcenia w powojennym Olsztynie.

Pomimo uruchomienia kursu pedagogicznego, Olsztyn wciąż nie miał nauczycieli, ale za to dysponował poniemiecką bazą lokalową szkół. Z istniejących w 1935 r. placówek na terenie Olsztyna zachowały się budynki, poza spaloną w 1945 r. Miejską Szkołą Realną, m.in.: Horst Wessel Schule (szkoła ewangelicka, dziś ul. Stanisława Moniuszki⁸¹), Overberg Schule (koedukacyjna katolicka szkoła podstawowa, dziś ul. Jagiellońska⁸²), Hindenburg Schule (koedukacyjna ewangelicka szkoła ludowa, dziś ul. Seweryna Pieniężnego⁸³), Bismarck Schule (koedukacyjna ewangelicka szkoła ludowa, dziś ul. Seweryna Pieniężnego⁸⁴) i Stadt Schule⁸⁵ oraz Luisenschule (dziś ul. Wyzwolenia) i Królewskie Gimnazjum (dziś ul. Adama Mickiewicza). Teofil Ruczyński wspomina, że „niemal wszystkie [budynki szkolne były] zajęte w okresie wojny przez wojska hitlerowskie na szpital dla rannych żołnierzy. W popłochu jaki nastąpił z chwilą szybko posuwającej się ofensywy radzieckiej ranni żołnierze zostali ewakuowani a gmachy pozostały nieoczyszczone”⁸⁶. Władze szkolne na organizację szkół w Olsztynie wytypowały dwa budynki szkolne przy ul. Wyzwolenia i ul. Adama Mickiewicza. Jednak, jak wynika z relacji jednego z pierwszych nauczycieli: „Ani jeden, ani drugi gmach

78 Teofil Ruczyński (1896–1979) – nauczyciel, poeta. Absolwent Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Lubawie. Do 1939 r. nauczyciel w powiecie działdowskim. Na początku wojny aresztowany i więziony na Pawiaku, następnie przebywał w Mławie i powiecie mławskim. W lutym 1945 r. zorganizował szkołę w Dąbkach w powiecie mławskim; A. Staniszewski, *Teofil Ruczyński (1896–1979)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4 (1979), s. 539–545.

79 T. Ruczyński, *Z tamtych lat*, Warszawa 1977, s. 179–180.

80 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-27, Teofil Ruczyński, *Wspomnienia z lat 1964*, k. 4–5.

81 R. Bętkowski, *Olsztyn jakiego nie znacie. Obraz miasta na dawnej pocztówce*, Olsztyn 2003, s. 121.

82 *Ibidem*, s. 112.

83 *Ibidem*, s. 54.

84 *Ibidem*.

85 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Inwestycje szkolne m. Olsztyn, k. 29–30.

86 *Ibidem*, sygn. R – 27, Teofil Ruczyński, *op. cit.*, k. 4.

nie nadawał się zupełnie. Były to zanieczyszczone poszpitalne lokale, wypełnione piętrowymi pryczami. Podłogi zaśmiecały kawałki zakrwawionej waty i bandaży. Łachmany i strzępy podartych, cuchnących mundurów niemieckich i bielizny żołnierskiej⁸⁷. Stan zniszczeń wojennych sprawił, że pierwsze szkoły w Olsztynie ulokowano w budynkach szkolnych przy ul. Wyzwolenia 37, ul. Adama Mickiewicza 6 i ul. Stanisława Moniuszki 10. Budynek przy ul. Stanisława Moniuszki w październiku 1945 r. był już zaopatrzony w ławki szkolne, ale brakowało w nim m.in. trzech tablic i piętnastu krzeseł nauczycielskich. Z powodu braku szyb, wody, centralnego ogrzewania i światła wymagał remontu. W tej sprawie zastępca kierownika Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 w Olsztynie Hieronim Borkowski, poszukując rozwiązań, relacjonował: „Zwróciłem się do Państw. [owego] Urzędu Odbudowy z prośbą o remont. Obiecano przeprowadzić całkowity remont. Magistrat m. Olsztyna odmówił dostarczenia przyborów szkolnych, tłumacząc się brakiem pieniędzy na ten cel⁸⁸. 3 września 1945 r. oddano do użytku lokal przy ul. Tadeusza Kościuszki 68. Pracę w nim rozpoczęła Publiczna Szkoła Powszechna nr 2 w Olsztynie. Dwa miesiące później umieszczono w nim również nową Publiczną Szkołę Powszechną nr 3. W pierwszym trymestrze roku szkolnego 1946/1947 w będącym w odbudowie budynku szkolnym przy ul. Jagiellońskiej 10 otwarto Publiczną Szkołę Powszechną nr 4 w Olsztynie. W październiku 1947 r. stan wymienionych budynków oceniono jako dobry. Niemniej jednak każda z tych placówek dysponowała niedostateczną bazą materialną. Szczególnie brakowało pomocy naukowych w postaci książek i map. Ponadto należy zaznaczyć, że właśnie te budynki szkolne służyły, zwłaszcza w godzinach popołudniowych, innym szkołom i kursom dla dorosłych⁸⁹.

Kadra pedagogiczna w organizującym się szkolnictwie w Olsztynie

Pierwszy rok szkolny w powojennym Olsztynie zainaugurowali nauczyciele przesiedleńcy (niesłusznie nazwani repatriantami) z Kresów Wschodnich, głównie z Wileńszczyzny. Do stolicy Okręgu Mazurskiego 26 maja 1945 r. transportem kolejowym wraz ze swoimi rodzinami przybyły dwie grupy nauczycieli: święciańska i wileńska. Wśród grupy święciańskiej znaleźli się: Leon Bowszys z żoną Bronisławą, Mieczysław Chomicki, Władysław Zapaśnik, Emilia Szczerbicka, Hieronim Borkowski, Władysław Usajewicz, Maria Paździor, Zofia Borejko, Janina Gutkowska, Zygmunt Myszkowski i Gabriela Rudzińska⁹⁰. Natomiast w grupie nauczycieli z Wilna byli m.in.: Zofia Laddy, Franciszek Sajdak i Józefa Wojciechowska, którzy zostali skierowani do pracy na terenie Warmii i Mazur⁹¹. Nazajutrz, po otrzymaniu od Pawła Sowy, naczelnika Wydziału

87 EM., *Piętnastolecie pierwszej powojennej szkoły polskiej w Olsztynie*, „Słowo Powszechne”, z 18–19 VI 1960 r.

88 APO, Inspektorat Szkolny w Olsztynie, sygn. 42/624/21, Wykaz dzieci, dn. 19 X 1945 r., k. 51.

89 *Ibidem*, sygn. 42/624/4, Szkolnictwo na terenie m. Olsztyna wg stanu z dn. 1 X 1947 r., k. 1–4.

90 Zbiory archiwalne Szkoły Podstawowej nr 1 im. Ryszarda Knosały w Olsztynie, Kronika szkoły, S. Wieczorek, Zapalenie kaganka oświaty b.p.

91 T. Filipkowski, *Nauczyciele z Wileńszczyzny na Warmii i Mazurach po 1945 roku*, [w:] *Wilno – Olsztyn. Kontynuacje tradycji kulturalnej*, Olsztyn 1992, s. 26.

Oświaty przy Pełnomocniku RP na Okręg Mazurski, zgody na organizowanie szkół, przystąpili do prac porządkowych i spisu uczniów. Dzięki ich zaangażowaniu i pionierskiej pracy w niedługim czasie powstały trzy pierwsze szkoły. Pierwszą z nich było Państwowe Gimnazjum Męskie w Olsztynie, które otwarto 4 czerwca 1945 r. (kierownik Mieczysław Chomicki)⁹², następnie Publiczna Szkoła Powszechna nr 1 (Leon Bowszys)⁹³ i Publiczna Szkoła Powszechna nr 2 (Zofia Laddy)⁹⁴.

Dalszy napływ nauczycieli do Olsztyna nastąpił w lipcu i sierpniu 1945 r. Przybyły harcerki z Warszawy i Krakowa, które zajęły się organizacją gimnazjum żeńskiego wraz z internatem⁹⁵. Od roku szkolnego 1945/1946 wzmógł się ruch nauczycieli, który zaowocował uruchomieniem kolejnej szkoły powszechnej oraz dał początek szkolnictwu zawodowemu⁹⁶, pedagogicznemu⁹⁷ i artystycznemu⁹⁸ oraz rolniczemu⁹⁹ w Olsztynie. Rozwój miejskiej sieci szkolnej warunkowany był liczebnością kadry. Jednak ciągły przyrost liczby nauczycieli nie przekładał się na zadowalający poziom jakościowy kadry pedagogicznej w Olsztynie.

O ile na początku czerwca 1945 r. w Olsztynie dwie szkoły organizowało sześciu wykwalifikowanych nauczycieli, o tyle w grudniu 1945 r. kadra pedagogiczna trzech olsztyńskich szkół powszechnych stanowiła już 34 osoby, z czego aż 95% ogółu nauczycieli posiadało uprawnienia zawodowe¹⁰⁰. Z biegiem czasu procent ten zaczął

92 T. Filipkowski, *Średnie...*, s. 317.

93 Leon Bowszys (1908-?) po ukończeniu w 1931 r. Państwowego Seminarium Nauczycielskiego męskiego im. S. Konarskiego w Świecianach rozpoczął pracę nauczycielską. Od lipca 1944 r. był nauczycielem w progimnazjum świeciańskim. W maju przybył do Olsztyna i został organizatorem i pierwszym kierownikiem Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 w Olsztynie. Nominację na tę funkcję otrzymał od naczelnika Wydziału Oświaty Pawła Sowy 1 VI 1945 r.; *60 Lat Szkoły Podstawowej Nr 1 im. Ryszarda Knosaty w Olsztynie*, Olsztyn 2005, b.p.

94 Zofia Laddy (1903-?) – nauczycielka, w czasie wojny zajmowała się tajnym nauczaniem. W maju 1945 r. wraz z synem opuściła Nowe Święciany i przybyła do Olsztyna. W stolicy Warmii organizowała Publiczną Szkołę Powszechną nr 2 w Olsztynie. Dzięki jej zabiegom naukę rozpoczęło w niej 40 dzieci w dwóch oddziałach – polsko- i niemieckojęzycznym; APO, Inspektorat Szkolny w Olsztynie, sygn. 42/624/37, Publiczna Szkoła Powszechna nr 2, Formularz sprawozdawczo-statystyczny dla szkół powszechnych na rok szkolny 1947/48, k. 559; B. Berlińska, R. Karpińska, *60-lecie Szkoły Podstawowej nr 2 imienia Jarosława Dąbrowskiego w Olsztynie. Przeszłość i współczesność 1945-2005*, Olsztyn 2005, s. 8; T. Matulewicz, *Wileńskie rodowody*, Olsztyn 2005, s. 28-29.

95 I. Pietrzak-Pawłowska, *Olsztyn, ul. Wyzwolenia*, „Warmia i Mazury”, nr 7 (1959), s. 24.

96 10 IX 1945 r. powstała pierwsza szkoła zawodowa w Olsztynie i regionie – Państwowe Koedukacyjne Gimnazjum Kupieckie i Liceum Handlowe w Olsztynie. Organizatorem tej szkoły był Ignacy Rowicki; A. Suchowiecka, *op. cit.*, s. 77.

97 Pierwszą szkołą pedagogiczną w Olsztynie i w regionie było uruchomione 3 IX 1945 r. Liceum Pedagogiczne w Olsztynie. Jego dyrektorem był Henryk Nalewajk; J. Sempioł, *op. cit.*, s. 19-20.

98 Państwowa Szkoła Muzyczna w Olsztynie została założona przez Mirosława Dąbrowskiego 4 IX 1945 r. Zob.: J.B. Lewandowski, *Życie muzyczne w Olsztynie*, [w:] *Olsztyn 1945-2005: kultura i nauka*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2006, s. 470-543.

99 Na przełomie stycznia i lutego 1946 r. rozpoczęły się zajęcia dydaktyczne w Gimnazjum i Liceum Ogrodniczym w Olsztynie przy ul. Pańskiej 3 (dziś Okrzei 1). Była to pierwsza szkoła rolnicza w Olsztynie; A.D. Kicowska, *op. cit.*, s. 29.

100 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Obwód szkolny miasto Olsztyn, k. 3.

się zmniejszać. Pod koniec roku szkolnego 1945/1946 w 90% grupę nauczycieli olsztyńskich szkół powszechnych stanowiła kadra z przygotowaniem pedagogicznym¹⁰¹. Z kolei w czerwcu 1947 r. w Publicznej Szkole Powszechnej nr 3 w Olsztynie tylko 64% ogółu nauczycieli posiadało kwalifikacje¹⁰². Natomiast w maju 1948 r. w czterech szkołach powszechnych w Olsztynie procent nauczycieli kwalifikowanych spadł i wynosił 76% ogółu zatrudnionych¹⁰³.

W czerwcu 1945 r. szkoły średnie ogólnokształcące w Olsztynie zaczęło uruchamiać dziewięciu nauczycieli. W kolejnych latach nastąpił wzrost, który w roku 1948 dał ogółem 54 nauczycieli tego typu szkół. W latach 1945–1947 kadra olsztyńskich szkół powszechnych i średnich szkół ogólnokształcących wzrosła z 66 osób w roku 1945 do 145 osób w roku 1947. O ile w latach 1945–1946 ok. 80% spośród zatrudnionych nauczycieli posiadało kwalifikacje, o tyle w kolejnym roku szkolnym odsetek nauczycieli wykwalifikowanych zmniejszył się do 73% ogółu zatrudnionych w olsztyńskim szkolnictwie powszechnym i średnim ogólnokształcącym.

Kwalifikacje nauczycieli na „Ziemiach Odzyskanych” stanowiły ważny element powodzenia akcji szkolnej. Szczególnie podkreślano znajomość specyfiki terenu, na którym pracował nauczyciel. Z czasem zaczęto doskonalić nauczycieli w tym zakresie.

W Okręgu Mazurskim organizacją kursów mazuro- i wermioznawczych zajął się Instytut Mazurski w Olsztynie¹⁰⁴. Pierwszy taki kurs odbył się w dniach 17–24 lutego 1946 r. dla nauczycieli szkół średnich województw olsztyńskiego, gdańskiego i białostockiego. W kursie uczestniczyły 42 osoby¹⁰⁵. Podczas szkoleń, zgodnie z wytycznymi BZO, zalecano nauczycielom, aby w zakresie nauczania języka polskiego nawiązywali do gwary oraz literatury regionalnej, a na lekcjach historii wprowadzali wiedzę o dziejach regionu i jego związkach z polskością¹⁰⁶. Takie zalecenia do praktyki szkolnej mógł wprowadzić nauczyciel wykwalifikowany, stąd naczelnik mazurskiego Wydziału Oświaty Paweł Sowa zabiegał o kadre z przygotowaniem pedagogicznym, gdyż: „Polskość należy tu krzewić przez dawanie czysto polskiej obsady w szkolnictwie, to bowiem jest jedna z najważniejszych placówek do obrony, gdyż właśnie szkolnictwo było najwięcej atakowane przez Niemców. [...] Otoczyć tu-

101 APO, Inspektorat Szkolny w Olsztynie, sygn. 42/624/1, Wykaz szkół, nauczycieli i dzieci szkół powszechnych powiatu olsztyńskiego i miasta Olsztyn sporządził podinspektor szkolny Edward Kobiela wg stanu z dn. 1 VI 1946 r., k. 20.

102 *Ibidem*, sygn. 42/624/22, Szkoła Powszechna nr 3 w Olsztynie. Wykaz nauczycieli kwalifikowanych i niekwalifikowanych, dn. 1 VI 1947 r., k. 6.

103 *Ibidem*, sygn. 42/624/28, Wykazy imienne nauczycieli szkół powszechnych, k. 178–186.

104 Instytut Mazurski w Olsztynie reaktywowano w lipcu 1945 r. Pierwszym prezesem został Karol Małek. Następnie włączono go do Instytutu Zachodniego w Poznaniu, i od 1 VIII 1948 r. Instytut Mazurski stał się Stacją Naukową Instytutu Zachodniego. Olsztyńska placówka naukowa prowadziła m.in. działalność wydawniczą, społeczno-oświatową, repolonizacyjną. Zob.: S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, t. II: 1772–2010, Olsztyn 2011, s. 1122.

105 APO, Stacja Naukowa Instytutu Zachodniego „Instytut Mazurski” w Olsztynie, sygn. 42/502/3, Sprawozdanie z działalności Instytutu Mazurskiego za czas od dn. 17 lipca 1945 r. do dn. 29 czerwca 1947 r., k. 3.

106 Z. Dulczewski, *De omnibus rebus...*, Poznań 2003, s. 158–159.

tejszych Polaków taką opieką, aby poczuli, że wracają do Macierzy”¹⁰⁷. Podobnie wypowiadał się w tej kwestii nauczyciel szkolnictwa polskiego w Niemczech w okresie międzywojennym Władysław Gębik. W grudniu 1947 r. na posiedzeniu Komisji Socjologicznej Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych podkreślał, że „Nauczyciel przychodzący na ziemie odzyskane musi być nastawiony na umiejętność dostosowania się do warunków miejscowych. [...] Nie wolno na ziemie odzyskane posyłać sił niekwalifikowanych, które kompromitują nie tylko zawód nauczycielski, ale i Polskę”¹⁰⁸. Na Ziemiach Zachodnich i Północnych był niezbędny nauczyciel, który by tłumaczył i wyjaśniał „polskość” dzieciom ludności napływowej i autochtonicznej. Zdaniem Karola Małłka, pierwszego prezesa Instytutu Mazurskiego w Olsztynie;

[...] ludność miejscowa nie zdaje sobie sprawy, że gwara, którą się posługuje jest właśnie jedną z licznych odmian języka polskiego. Przeważa w pracy repolonizacyjnej w pierwszym rzędzie, musimy naszym wychowankom te oczywiste prawdy wykazać jak również i to, że liczne zwyczaje i obyczaje zachowane tu jeszcze są zwyczajami czysto polskimi¹⁰⁹.

Z praktyki szkolnej wynika, że w tym czasie wśród uczniów olsztyńskich szkół stopień opanowania języka polskiego był różny, co skutkowało trudnościami w procesie komunikacyjnym¹¹⁰.

Tworzenie i rozwój szkół powszechnych w Olsztynie

W Olsztynie, zgodnie z *Wytycznymi organizacji szkół powszechnych w roku szkolnym 1944/45*¹¹¹, należało w pracy dydaktyczno-wychowawczej skupić się na wyrównywaniu strat i braków, spowodowanych warunkami okupacyjnymi. Prezentowany w *Wytycznych* przykładowy plan godzin zajęć dydaktycznych mógł ulegać zmianom w zależności od indywidualnych potrzeb szkół. Resort oświaty zezwalał na zniżki godzin niezależnie od stopnia organizacyjnego szkół. *Wytyczne* były próbą zmodyfikowania ustroju szkół powszechnych przy zachowaniu ich trójstopniowości organizacyjnej, wprowadzonej Ustawą z 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. Zgodnie z nim przy planowaniu organizacji szkół należało uwzględnić:

107 AAN, Ministerstwo Oświaty, sygn. 1229, Pismo Naczelnika Wydziału Oświaty Pawła Sowy do Ministerstwa Oświaty, dn. 20 VII 1945 r., k. 9–10.

108 Projekt wniosków Władysława Gębika pt. *Zadania repolonizacyjne szkolnictwa i oświaty na ziemiach odzyskanych w stosunku do ludności miejscowej przygotowany na posiedzenie Komisji Socjologicznej Rady Narodowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych, grudzień 1947 r.*, [w:] *Wysiedlać czy repolonizować? Dylematy polskiej polityki wobec Warmiaków i Mazurów po 1945 roku*, red. T. Filipkowski, W. Gieszczyński, Olsztyn 2001, s. 161.

109 APO, Inspektorat Szkolny w Olsztynie, sygn. 42/624/310, Protokół z konferencji kierowników kursów doształcających, repolonizacyjnych, kierowników świetlic i zespołów artystycznych powiatu olsztyńskiego, dn. 1 III 1948 r., k. 5–6.

110 Zob.: M.J. Radziszewska, *op. cit.*, s. 187–191.

111 *Wytyczne organizacji publicznych szkół powszechnych w roku szkolnym 1944/45*, Druk Resortu Oświaty PKWN. Podano za: S. Mauersberg, M. Walczak, *Oświata polska...*, s. 50–55.

- szkoły I stopnia o jednym nauczycielu, w których liczba dzieci nie powinna przekroczyć 50 uczniów, można realizować program czterech klas;
- szkoły I stopnia o dwóch nauczycielach, przy liczbie 80 uczniów i programie sześciu klas;
- szkołę II stopnia o trzech nauczycielach realizującą program siedmiu klas szkół III stopnia¹¹².

Przy rekrutacji uczniów do poszczególnych klas „byłaby wskazana selekcja w formie sprawdzenia stopnia przygotowania ucznia na pierwszych lekcjach po rozpoczęciu zajęć szkolnych, bez organizowania systemu egzaminów. Dzieci, które by nie mogły z pożytkiem korzystać z nauczania, wpływałyby hamująco na tok pracy w klasie, należy przyjąć o klasę niżej i jednocześnie przedłużyć im okres obowiązku szkolnego o jeden rok”¹¹³. Planowana reorganizacja szkół powinna dokonywać się stopniowo, z zachowaniem dużej ostrożności i wnikliwości.

Instrukcja o organizacji roku szkolnego 1945/1946 przedłużyła czas trwania obowiązku szkolnego do lat ośmiu tym uczniom, którzy przez ten dodatkowy rok nauki będą mieli możliwość ukończenia w swojej szkole ostatniej klasy, czyli VII względnie VI¹¹⁴. W celu likwidacji skutków wojny zalecano w szkołach obok normalnych klas, gdzie dopuszczano przerost dwuletni ponad normalny wiek klasy, organizowanie dla dzieci opóźnionych specjalnych kompletów nauczania w następujących przedziałach wiekowych – 9–10 lat, 11–12 lat i 13–14 lat¹¹⁵. Te specjalne ciągi skrócone były też realizowane w kolejnych latach. Wytyczne na rok szkolny 1946/1947 zalecały też uruchamianie szkół na „Ziemiach Odzyskanych” w miarę ich zasiedlania oraz podnoszenie organizacji szkół powszechnych przygotowujące do realizacji 8-letniej szkoły podstawowej¹¹⁶. W roku szkolnym 1947/1948 zaliczono klasę VIII do szkolnictwa powszechnego. Nastąpiło to przez rozciągnięcie fakultatywne obowiązku szkolnego na ósmy rocznik dla terenu całej Polski i upowszechnienie klas VIII. Ponadto instrukcja umożliwiała organizowanie specjalnych ciągów skróconych w wybranych do tego celu szkołach¹¹⁷.

W roku szkolnym 1944/1945 w Olsztynie, w dwóch organizowanych jednocześnie w czerwcu i lipcu szkołach powszechnych, nie udało się utworzyć szkoły II stopnia z klasą VII. W Publicznej Szkole Powszechnej nr 1 w Olsztynie uruchomiono sześć

112 *Ibidem*.

113 *Ibidem*, s. 55.

114 Dz. Urz. M.O. z 1945, nr 2, poz. 62, Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 16 lipca 1945 r. w sprawie organizacji roku szkolnego 1945/46 w szkolnictwie ogólnokształcącym i zakładach kształcenia nauczycieli.

115 *Ibidem*.

116 Dz. Urz. M.O. z 1946, nr 5, poz. 138, Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 11 maja 1946 r. w sprawie organizacji roku szkolnego 1946/47 w szkolnictwie ogólnokształcącym i zakładach kształcenia nauczycieli.

117 Dz. Urz. M.O. z 1947, nr 10, poz. 252, Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 14 maja 1947 r. w sprawie organizacji roku szkolnego 1947/48 w szkołach powszechnych.

oddziałów, w których naukę pobierało 180 uczniów przy obsadzie czterech nauczycieli (Maria Paździor, Hieronim Borkowski, Władysław Usajewicz, Leon Bowszys)¹¹⁸. Natomiast w Publicznej Szkole Powszechnej nr 2 w Olsztynie początkowo dwie nauczycielki, Zofia Laddy i Zofia Fuchs, otworzyły dwie klasy – polską i niemiecką, ale przed zakończeniem roku szkolnego funkcjonowały już klasy normalne od I do V¹¹⁹, z językiem wykładowym polskim.

Pierwszy rok szkolny 1944/1945 w Olsztynie był bardzo krótki¹²⁰. Trwał zaledwie dwa miesiące, tj. czerwiec i lipiec, ale spełnił swoje zadanie polegające na zapewnieniu dzieciom i młodzieży dostępu do edukacji. Należy również wspomnieć, że kryteria klasyfikowania uczniów do poszczególnych klas były elastyczne, co egzemplifikuje zapisek jednej z olsztyńskich kronik szkolnych: „Jeśli przyszedł uczeń umiał trochę pisać i czytać, a wyglądał na 8, 9, 10 lat, kierowało się go do klasy pierwszej, drugiej i trzeciej, jeśli znał trochę tabliczkę mnożenia, mógł trafić do czwartej lub piątej. Znajomość [Adama] Mickiewicza była podstawą przyjęcia do klasy szóstej”¹²¹. Pierwszy rok szkolny był więc okresem nieustannych przegrupowań. Nauczyciele poznawali uczniów, ich stan wiedzy i możliwości. Praca była bardzo trudna:

Nie było książek, zeszytów, pomocy naukowych, pisano na szarym papierze pakowym, na kwitach kasowych, na marginesach niemieckich książek. Nie było nawet kredy do pisania na tablicy, ale szybko chłopcy znaleźli na to radę. Otóż niemal w każdym mieszkaniu były gipsowe figurki [Adolfa] Hitlera. Któryś z chłopców chwycił kawałek takiej figurki znaleziony w spalonym domu i począł nim rysować na drzwiach. Świetnie pisało. Od tego czasu w razie potrzeby rzucano Hitlera w ogień i po wypaleniu stawał się kredą¹²².

Oprócz krótkiego roku szkolnego, również krótkie były wakacje. W sierpniu przeprowadzano intensywne prace remontowe budynków już zorganizowanych olsztyńskich szkół.

Rozwojowi stopnia organizacyjnego szkół powszechnych sprzyjał wzmożony napływ osadników do Okręgu Mazurskiego. 1 grudnia 1945 r. w trzech szkołach powszechnych w Olsztynie uczyło się 1793 uczniów¹²³. Na przykład w Publicznej Szkole Powszechnej nr 2 w Olsztynie podniesiono stopień organizacyjny szkoły dzięki ludności napływowej; 547 uczniów, w tym tylko 57 autochtonów, uczyło się w klasach od I do VII, gdzie zorganizowano trzy oddziały klasy IV, po dwa dla uczniów realizujących program klas I, II i III¹²⁴.

118 Zbiory archiwalne Szkoły Podstawowej nr 1 im. Ryszarda Knosały w Olsztynie, Kronika szkoły.

119 B. Berlińska, R. Karpińska, *op. cit.*, s. 8–10.

120 Pierwszy rok szkolny – 1944/1945 – w Okręgu Mazurskim zakończył się 31 VII 1945 r.; OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/X/1, Wspomnienia nauczycieli..., k. 114.

121 Zbiory archiwalne Szkoły Podstawowej nr 1 im. Ryszarda Knosały w Olsztynie. Kronika szkoły.

122 *Ibidem*.

123 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Zestawienie statystyczne rozwoju szkół podstawowych w mieście Olsztynie, k. 28.

124 APO, Inspektorat Szkolny w Olsztynie, sygn. 42/624/21, Dane liczbowe wg stanu z dnia 1 XII 1945, k. 52.

Z danych statystycznych Inspektoratu Szkolnego w Olsztynie wynika, że Olsztyn w porównaniu z powiatem olsztyńskim dominował pod względem stopnia organizacyjnego szkół powszechnych. W czerwcu 1946 r. w powiecie olsztyńskim było czynnych 69 szkół, w tym cztery zatrudniające więcej niż sześciu nauczycieli, z czego w Olsztynie funkcjonowały aż trzy takie szkoły¹²⁵.

Jednak pod koniec roku szkolnego 1946/1947, gdzie należało projektować klasę VIII w szkołach powszechnych, w Olsztynie nie udało się zrealizować tego zalecenia. Na przykład w Publicznej Szkole Powszechnej nr 3 w Olsztynie 987 uczniów, w tym 209 autochtonów, pobierało naukę w 25 oddziałach, z czego aż siedem oddziałów to klasy I, tylko dwa to klasy VI i zaledwie jeden to klasa VII. Nie prowadzono nauczania w zakresie klasy VIII¹²⁶. Również w Publicznej Szkole Powszechnej nr 2 w Olsztynie z 1022 uczniów 35 stanowili autochtoni. Wszyscy ci uczniowie uczyli się w 25 oddziałach, w tym tylko w jednym oddziale klasy VII¹²⁷. Frekwencja uczniów szkół powszechnych wahała się od 87,4% w szkole nr 1 do 85,01% w szkole nr 3¹²⁸.

Klasę VIII w zakresie szkoły powszechnej w Olsztynie zorganizowano w roku szkolnym 1947/1948. Spośród czterech szkół powszechnych w trzech (nr 1, nr 2 i nr 3) prowadzono jeden oddział klasy VIII¹²⁹.

Biorąc pod uwagę organizację specjalnych ciągów skróconych, to w trzech olsztyńskich szkołach powszechnych w roku szkolnym 1946/1947 prowadzono je dla 797 uczniów, zaś w kolejnym roku liczba dzieci starszych, a opóźnionych z powodu wojny w nauce wzrosła do 1020 uczniów¹³⁰.

Reasumując, instalowaniem od podstaw szkół powszechnych w Olsztynie zajęli się nauczyciele ekspatrianci¹³¹ z Wileńszczyzny. Poczynając od 1945 r., stopniowo podnoszono organizację szkół, aby w 1948 r. prowadzić nauczanie w zakresie klasy VIII. Jednocześnie przystosowywano zarówno budynki szkolne, jak i proces dydaktyczno-wychowawczy do potrzeb likwidacji skutków wojny. Największa dynamika

125 *Ibidem*, sygn. 42/624/1, Wykaz szkół, nauczycieli i dzieci szkół powszechnych powiatu olsztyńskiego i miasta Olsztyn sporządził podinspektor szkolny Edward Kobiela wg stanu z dn. 1 VI 1946 r., k. 20.

126 *Ibidem*, sygn. 42/624/22, Sprawozdanie miesięczne szkoły nr 3 w Olsztynie za miesiąc czerwiec 1947 r., k. 77.

127 *Ibidem*, sygn. 42/624/22, Szkoła nr 2 w Olsztynie. Wykaz dzieci z dn. 1 VI 1947 r., k. 84.

128 *Ibidem*, sygn. 42/624/37, Formularze sprawozdawczo-statystyczne dla szkół powszechnych na rok szkolny 1947/48, k. 554, 562, 570.

129 APO, Inspektorat Szkolny w Olsztynie, sygn. 42/624/28, Statystyka szkół powszechnych z dn. 1 V 1948 r., k. 180–181, 183, 186.

130 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/III/15, Obwód szkolny miasto Olsztyn, k. 3–4.

131 Terminem ekspatriacja posługuje się m.in. Witold Gieszczyński, który wyjaśnia, że dotyczy on Polaków przesiedlonych po wojnie ze wschodnich terenów przedwojennej Rzeczypospolitej na tzw. Ziemię Odzyskane. „W tej sytuacji wydaje się, że używanie pojęcia «repatriacja», a więc powrót do ojczyzny osób, które znalazły się poza granicami swego kraju [...] jest nieścista. [...] właściwszym wydaje się stosowanie pojęcia «ekspatriacja», ponieważ faktycznie tysiące osób zostały zmuszone do opuszczenia ojczystego kraju, ojczystych stron”; W. Gieszczyński, *Kilka uwag na temat przesiedleń Polaków z Wileńszczyzny na Warmię i Mazury w latach 1945–1947*, [w:] *Między Wilnem a Olsztynem. W 70. rocznicę przybycia Polaków z Wileńszczyzny na Warmię i Mazury*, red. P. Bojarski, A. Szmyt, Olsztyn 2016, s. 31.

budowy miejskiej sieci szkolnej miała miejsce w roku szkolnym 1944/1945, gdyż wtedy uruchomiono dwie z czterech szkół powszechnych w analizowanym okresie (1945–1948).

Organizacja szkół średnich ogólnokształcących w Olsztynie

Powojenny Olsztyn nie posiadał tradycji polskich placówek szkolnictwa średniego. W roku 1935 na terenie miasta istniały trzy niemieckie szkoły średnie ogólnokształcące. Ogółem do tych szkół uczęszczało 1028 uczniów, a pracowało w nich 39 nauczycieli¹³².

Przyjęta na Zjeździe Łódzkim rezolucja zakładała kontynuację średniej szkoły na zasadach międzywojennych. Nie rozstrzygała tylko czasu trwania szkoły średniej¹³³. Niemniej jednak w Olsztynie już w pierwszej połowie 1945 r. podjęto próbę zorganizowania kształcenia na poziomie średnim.

W roku szkolnym 1944/1945 powstała pierwsza w Olsztynie i pierwsza w Okręgu Mazurskim średnia szkoła ogólnokształcąca. Była nią Państwowe Gimnazjum Męskie w Olsztynie. 29 maja 1945 r. w Wydziale Oświaty nominację na nauczycieli tej placówki otrzymali: Mieczysław Chomicki – kierownik, Władysław Zapaśnik – nauczyciel matematyki, Zygmunt Mieszkowski – nauczyciel historii, Janina Gutkowska – nauczycielka języka rosyjskiego, Zofia Borejko – nauczycielka fizyki, Gabriela Rudzińska – nauczycielka wychowania fizycznego, Emilia Szczerbicka – nauczycielka geografii. Oprócz wymienionych nauczycieli z Święcian, zatrudniono także Wandę Kaczkowską jako nauczycielkę biologii i chemii przybyłą z Anina oraz Helenę Tucewicz, nauczycielkę języka polskiego przybyłą z Warszawy. Nauczyciele oraz rekrutująca się młodzież

przystąpili do uprzątnięcia budynku szkolnego [przy ul. Adama Mickiewicza 6] i skompletowania sprzętu. Śmieci wynosiło się do [...] leja po bombie. Ławki szkolne, tablice, szafy znoszono z różnych punktów miasta. Już 4 czerwca [1945] rozpoczęły się zajęcia z niemałą grupą 190 uczniów. Poprzedziła je msza święta odprawiona przez ks. Jana Hanowskiego, absolwenta tej szkoły, którą ukończył jeszcze przed pierwszą wojną światową. Otwarcie szkoły odbyło się w auli udekorowanej flagami państwowymi, w obecności licznie przybyłych rodziców. Po raz pierwszy w tych murach rozbrzmiewały wówczas słowa naszego hymnu narodowego. W dniu 15 lipca [1945] młodzież szkolna uczestniczyła w pierwszych po wojnie rocznicowych uroczystościach na Polach Grunwaldu, co było dla nas ogromnym przeżyciem. Rozpoczęte w szkole zajęcia trwały do końca lipca i miały charakter sprawdzający zakres posiadanych wiadomości, gdyż większość uczniów nie była w stanie udokumentować ukończonych dotychczas lat nauki. Po krótkich wakacjach i zakwalifikowaniu uczniów do właściwych klas, we wrześniu [1945] rozpoczął się pierwszy po wojnie rok szkolny¹³⁴.

132 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/IV/1, Średnie szkoły ogólnokształcące w r. 1935, k. 272.

133 J. Król, *Uchronić przed zapomnieniem – średnie szkoły ogólnokształcące w województwie szczecińskim w latach 1945–1948*, Szczecin 2005, s. 20.

134 W. Pepoł, *op. cit.*, s. 64–71.

W roku szkolnym 1945/1946 na skutek luki, jaka powstała w kształceniu na poziomie średnim w okresie okupacji, i ogromnego zapotrzebowania na pracowników o wyższym poziomie wykształcenia i przygotowania fachowego zaczęto organizować szkolnictwo średnie ogólnokształcące na podstawie wytycznych ministerialnych¹³⁵. Ministerstwo Oświaty dopuszczało następujące formy kształcenia na poziomie średnim:

a) gimnazja z czteroletnim cyklem kształcenia, gimnazja jako skrócona dwuletnia szkoła gimnazjalna o ustroju semestralnym dla młodzieży opóźnionej wiekiem oraz gimnazja dla dorosłych (dienne i wieczorowe);

b) licea z cyklem dwuletnim normalne i dla dorosłych, licea jako skrócona trzyletnia szkoła średnia o ustroju semestralnym dla starszej młodzieży oraz licea jako jednoroczna klasa wstępna przy liceach pedagogicznych i zawodowych¹³⁶.

Instrukcja zezwalała na przyjmowanie do gimnazjum i liceum nowych uczniów ze środowisk wiejskich, robotniczych oraz młodzież pracującą. Ponadto kształcenie na poziomie szkoły średniej udostępniano młodzieży w różnym wieku i o różnym poziomie przygotowania. Ostatecznie w latach 1945–1947 reorganizacja szkolnictwa średniego ogólnokształcącego wypracowała następujące formy organizacyjne: 3 + 2 dla absolwentów siedmioletniej szkoły powszechnej, 1 + 3 + 2 dla absolwentów niepełnych szkół powszechnych oraz 2 + 2 dla młodzieży starszej i dorosłych¹³⁷.

W Olsztynie jako stolicy Okręgu Mazurskiego, ale też ośrodka przemysłowego, zaistniały największe możliwości otwierania szkół średnich ogólnokształcących. Potwierdza to wspomnienie Jadwigi Lindner, jednej ze współorganizatorek kolejnej szkoły średniej:

W pierwszych dniach sierpnia 1945 roku byłam już w Olsztynie. Dr Irena Pietrzak-Pawłowska¹³⁸ przyjechała z Warszawy wcześniej i wzywała listownie harcerki przygotowane do pracy pedagogicznej. Miałyśmy organizować pierwsze gimnazjum żeńskie na ziemi warmińsko-mazurskiej. [...] otrzymałam zaświadczenie w języku polskim i rosyjskim – o zatrudnieniu z dniem 6 sierpnia 1945 r. w charakterze nauczycielki Gimnazjum Żeńskiego w Olsztynie. Wkrótce dołączyły do nas dwie harcerki: Maria Osipow z Warszawy, nauczycielka geografii, która wkrótce była pierwszą Komendantką Harcerskiej Chorągwi Mazurskiej oraz Stanisława Zacharuk z terenów wschodnich¹³⁹.

135 Dz. Urz. M.O. z 1945, nr 2, poz. 62, Instrukcja z dnia 16 lipca 1945 r. w sprawie organizacji roku szkolnego 1945/46 w średnich szkołach ogólnokształcących.

136 *Ibidem*.

137 J. Gulczyńska, *Przemiany w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w Polsce w latach 1944–1989*, Poznań 2013, s. 39.

138 Irena Pietrzak-Pawłowska (1909–1994) – organizator i pierwszy kierownik Gimnazjum Żeńskiego w Olsztynie przy ul. Wyzwolenia, a jednocześnie kierowniczka Ośrodka Metodycznego dla nauczycieli historii oraz inicjatorka pozaszkolnych projektów oświatowych i repolonizacyjnych. Uczestniczka działań podejmowanych w Instytucie Mazurskim, współzałożycielka a od 1949 r. przewodnicząca olsztyńskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, członkini Rady Naukowej Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego Olsztynie, a także autorka prac związanych z historią Mazur i Warmii; T. Oracki, *Twórcy i działacze...*, s. 135–136.

139 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-322, Jadwiga Lindner, k. 5.

Do tej ekipy dołączyły też Otylia Grot oraz Władysława Knosała¹⁴⁰, która zaangażowana została jako nauczycielka, sekretarka i kierowniczka internatu¹⁴¹. Obie miały doświadczenie pracy w środowisku warmińskim.

4 września 1945 r. uruchomiono Państwowe Gimnazjum Żeńskie w Olsztynie w budynku byłej niemieckiej szkoły średniej dla dziewcząt (Luisenschule)¹⁴². Na uroczyste otwarcie przybyło 121 uczennic. Po wcześniejszym apelu na dziedzińcu szkolnym przy zbiegu ulic Wyzwolenia i Marii Skłodowskiej-Curie oraz odśpiewaniu hymnu narodowego, dziatwa szkolna wraz z nauczycielkami wyruszyła w kierunku „katedry”¹⁴³, aby według dawnego zwyczaju nabożeństwem rozpocząć rok szkolny¹⁴⁴.

Zarówno gimnazjum męskie, jak i gimnazjum żeńskie z chwilą powołania klas licealnych posługiwało się nazwą Państwowe Gimnazjum i Liceum Męskie lub Państwowe Gimnazjum i Liceum Żeńskie. Obie placówki w połowie roku szkolnego 1945/1946 uruchomiły trzy klasy gimnazjum dla wieku normalnego, do których uczęszczało odpowiednio 202 chłopców i 300 dziewcząt. Ponadto w budynku na ul. Adama Mickiewicza 6 funkcjonowały dwie klasy liceum. W klasie I było 9 chłopców oraz 15 dziewcząt, natomiast do klasy II uczęszczało 13 chłopców i 22 dziewcząt. Pod koniec roku szkolnego 1945/1946 do matury przystąpiło piętnaście osób, w tym siedmiu chłopców¹⁴⁵. W kolejny roku szkolnym w ramach Państwowego Gimnazjum i Liceum Męskiego w Olsztynie istniały cztery klasy gimnazjalne, w których naukę pobierało 277 uczniów. W dwóch klasach licealnych uczyło się 85 uczniów. Natomiast przy Państwowym Gimnazjum i Liceum Żeńskim oprócz czterech klas gimnazjum dla 355 osób, uruchomiono jedną klasę liceum z 32 dziewczętami¹⁴⁶.

Należy wspomnieć, że wprowadzone w roku szkolnym 1945/1946 szkoły przyspieszone, tzw. ciągi skrócone¹⁴⁷, funkcjonowały również w Olsztynie. Z zachowanych materiałów archiwalnych wynika, że dla młodzieży męskiej prowadzono gimnazjum dla wieku opóźnionego w zakresie klasy I, II, III i IV. Z tej formy kształcenia korzystało 230 osób. Natomiast 21 uczniów pobierało naukę w liceum dla wieku opóźnionego¹⁴⁸.

140 Władysława Knosała z d. Styp-Rekowska (1908–1997), nauczycielka, pochodziła z Kaszub. Ukończyła żeńskie seminarium nauczycielskie w Lesznie Wielkopolskim. W 1936 r. została zatrudniona w charakterze drugiego nauczyciela w Prywatnej Katolickiej Szkole Powszechnej z polskim językiem wykładowym w Olsztynie. W kwietniu 1938 r. poślubiła Ryszarda Knosałę i musiała zrezygnować z pracy w zawodzie nauczyciela, gdyż jako mężatka nie mogła pracować zawodowo. W czasie wojny więziona i szykanowana przez Niemców. Po wojnie wróciła do Olsztyna; T. Oracki, *Słownik biograficzny...*, s. 161; I. Lewandowska, J. Chłosta, *op. cit.*, s. 115–128.

141 W. Knosała, *Była nas gromadka spora*, Olsztyn 1972, s. 255–261.

142 A. Kopiczko, *op. cit.*, s. 237.

143 Chodzi o kościół św. Jakuba w Olsztynie.

144 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-322, Jadwiga Lindner, k. 7.

145 *Ibidem*, sygn. R-158/IV/1, Średnie szkoły ogólnokształcące wg stanu z dn. 1 XII 1945 r., k. 234.

146 *Ibidem*, Średnie szkoły ogólnokształcące wg stanu z dn. 1 X 1946 r., k. 233.

147 J. Gulczyńska, *op. cit.*, s. 38.

148 OBN, Zbiory Specjalne, sygn. R-158/IV/1, Średnie szkoły ogólnokształcące wg stanu z dn. 1 X 1946 r., k. 233.

W roku szkolnym 1947/1948 władze oświatowe zrezygnowały z egzaminu wstępnego do klas II gimnazjum. Może też pod wpływem tych decyzji właśnie w klasach II gimnazjalnych było najwięcej uczniów w średnich szkołach ogólnokształcących w Olsztynie. Odsetek uczniów klas II gimnazjum męskiego i żeńskiego wynosił 42% ogółu uczniów wspomnianych szkół. Oprócz trzech klas gimnazjalnych, do których łącznie uczęszczało 718 uczniów, w stolicy województwa olsztyńskiego prowadzono też liceum w zakresie klasy I i II oraz klasy wyrównawczej. Z tej formy kształcenia na poziomie średnim korzystało 436 uczniów¹⁴⁹.

Jeśli chodzi o stan ilościowy kadry pedagogicznej szkół średnich ogólnokształcących w Olsztynie, to w latach 1945–1948 systematycznie rosła liczba nauczycieli z 33 osób w roku 1945 do 54 w roku 1948. Natomiast poziom kwalifikacji nauczycieli był zróżnicowany. Najwyższy procent we wzroście zatrudnienia nauczycieli wykwalifikowanych wystąpił w roku szkolnym 1947/1948 i osiągnął 75% ogółu zatrudnionych, natomiast najniższy – rok wcześniej i osiągnął wynik 44,6%¹⁵⁰. Na przykład w roku szkolnym 1947/1948 grono pedagogiczne Państwowego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie legitymowało się wyższym poziomem wykształceniem uzyskanym w następujących uczelniach: Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Poznański, Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Państwowy Instytut Robót Ręcznych, Uniwersytet Paryski¹⁵¹. Tak wykwalifikowana kadra była zasługą dyrektora dr I. Pietrzak-Pawłowskiej, która – jak wspomina W. Knosała – „ściągała do szkoły coraz to nowych pedagogów o wysokich kwalifikacjach”¹⁵².

Specyfika pracy oświatowej na terenie Olsztyna wiązała się z integracją zróżnicowanych grup młodzieży. Zespół nauczycielski Państwowego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego w Olsztynie podejmował intensywne prace nad zespoleniem młodzieży miejscowego pochodzenia z młodzieżą napływową, aby ta wpłynęła [...] na swoje rodziny i najbliższe otoczenie, by zrozumieli wszyscy wagę zagadnienia integracji ludności i zapoznali się z przeszłością i tragizmem polskich rodzin żyjących na Warmii i Mazurach. W tym celu organizowano liczne wieczorki i imprezy, mające na celu pokazanie bogactwa tradycji i warmińskiego folkloru. Wygrzebywano z zapomnienia miejscowych twórców ludowych: [Michała] Kajkę, [Andrzeja] Samulowskiego, [Jana] Liszewskiego oraz działalność „Gazety Olsztyńskiej”. Na te wszystkie obchody zapraszano rodziców i rodzeństwo¹⁵³.

149 *Ibidem*, Średnie szkoły ogólnokształcące wg stanu z dn. 1 X 1947, k. 232.

150 *Ibidem*, Szkoły średnie ogólnokształcące w m. Olsztynie, k. 235.

151 *Ibidem*, Wykaz nauczycieli Państwowego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego, ul. Wyzwolenia, k. 28.

152 W. Knosała, *op. cit.*, s. 258–259.

153 *Ibidem*, s. 260.

W procesie integracji ważnym wydarzeniem dla tej szkoły było nadanie imienia historyka, poety i działacza mazurskiego Wojciecha Kętrzyńskiego (1838–1918). Tę uroczystość zaplanowaną na rozpoczęcie nowego roku szkolnego 1947/1948 poprzedziły przygotowania w postaci wykładów związanych z osobą Patrona, jego twórczością naukową i działalnością polską.

Podsumowując, w Olsztynie w latach 1945–1948 funkcjonowały dwie średnie szkoły ogólnokształcące typu męskiego i żeńskiego. W pierwszych dwóch latach ukończyło je 351 absolwentów w zakresie gimnazjum i 58 osób w zakresie liceum. Rozmieszczenie tych placówek nawiązywało do niemieckiej sieci szkół, co w rezultacie dawało zabezpieczenie w postaci budynków, sprzętu szkolnego i wyposażenia. Ponieważ były to szkoły miejskie, to poważne utrudnienia w dostępie do nich miała młodzież wiejska. Na tle kraju średnia odległość z ośrodków wiejskich do szkoły w mieście w województwie olsztyńskim uplasowała się na ostatniej pozycji, gdyż znacznie odbiegała od średniej krajowej (11,8 km) i wynosiła 27,7 km¹⁵⁴. Ostatecznie w projektowaniu tych szkół w praktyce starano się przestrzegać zasady, żeby w każdym mieście powiatowym była zlokalizowana jedna szkoła średnia stopnia licealnego. Olsztyn od 1946 r. miał dwie takie placówki.

Zakończenie

W zaprezentowanej pracy przedstawiono budowę i rozwój szkół powszechnych oraz średnich ogólnokształcących w Olsztynie w latach 1945–1948. Szkoły te są ważnymi szczeblami oświatowymi na drodze wszechstronnego rozwoju. Pierwsze dają początek edukacji, drugie przygotowują do wyboru drogi zawodowej. Ze względu na swe zadania szkoły te zaznaczyły swe miejsce w historii powojennego Olsztyna. Przyczyniły się do likwidowania skutków wojny dzięki elastyczności w organizowaniu tego typu szkół. Ponadto w krótkim czasie podniosły swój stopień organizacyjny, w efekcie stając się pełnymi szkołami. Szkoły powszechne i średnie ogólnokształcące funkcjonowały w okresie, w którym zapowiadano zmiany organizacyjne, strukturalne, programowe, ale ich urzeczywistnienie dokonało się dopiero w drugiej połowie 1948 r.¹⁵⁵ Analizowane tu szkoły są też świadectwem pracy i zaangażowania nauczycieli na rzecz krzewienia polskiej oświaty na ziemi warmińskiej.

154 A. Meissner, *Kształtowanie się sieci średniego szkolnictwa ogólnokształcącego w Polsce w latach 1944–1950*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 32 (1984), s. 62.

155 KC PPR 1 III 1948 r. podjął decyzję o realizacji reformy strukturalnej oświaty w Polsce nazywanej powszechnie „małą reformą”, czyli ograniczającą szkołę podstawową do lat siedmiu. „Mała reforma” zakładała powołanie 11-letniej szkoły ogólnokształcącej obejmującej siedem klas szkoły podstawowej i cztery klasy liceum. 1 IX 1948 r. dawne szkolnictwo średnie ogólnokształcące (gimnazja i lincea) przekształcono na stopień licealny szkół ogólnokształcących. Szkoły powszechne przemianowano na szkoły podstawowe; Dz. Urz. MO z 1948, nr 5, poz. 86, Instrukcja z 4 maja 1948 roku w sprawie organizacji roku szkolnego 1948/49 w szkolnictwie ogólnokształcącym; R. Wroczyński, *op. cit.*, s. 511.

Bibliografia

- Achremczyk S., *Historia Warmii i Mazur. Tom II: 1772–2010*, Olsztyn 2011.
- Berlińska B., Karpińska R., *60-lecie Szkoły Podstawowej nr 2 imienia Jarosława Dąbrowskiego w Olsztynie. Przeszłość i współczesność 1945–2005*, Olsztyn 2005.
- Bętkowski R., *Olsztyn jakiego nie znacie. Obraz miasta na dawnej pocztówce*, Olsztyn 2003.
- Borzęcki K., *Sytuacja kadrowa w olsztyńskim szkolnictwie podstawowym w latach 1945–1950*, „Zeszyt Pedagogiczny: Z Badań Oświatowych na Warmii i Mazurach”, t. 4 (1979), s. 49–53.
- Chmielewski W., *Czesław Wycech jako kreator polityki oświatowo-wychowawczej*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. X (2004), nr 2, s. 19–35.
- Chmielewski W.J., *Stanisław Skrzyszewski wobec ludzi nauki w świetle własnych notatek, listów i pism (1944–1950)*, Warszawa 2014.
- Dulczewski Z., *De omnibus rebus...*, Poznań 2003, s. 158–159.
- Dulczewski Z., *Spoleczne aspekty migracji na Ziemiach Zachodnich*, Poznań 1964.
- Filipkowski T., *Nauczyciele polscy w Niemczech 1919–1939. Portret zbiorowy*, Olsztyn 1992.
- Filipkowski T., *Nauczyciele z Wileńszczyzny na Warmii i Mazurach po 1945 roku*, [w:] *Wilno – Olsztyn. Kontynuacje tradycji kulturalnej*, Olsztyn 1992, s. 23–38.
- Filipkowski T., *Oświata na Warmii i Mazurach w latach 1945–1960*, Warszawa 1978.
- Filipkowski T., *Średnie szkoły ogólnokształcące na Warmii i Mazurach (1945–1947)*, „Echa Przeszłości”, t. X (2009), s. 313–327.
- Gawlik S., *Budowanie podstaw nowego ładu szkolnego (1944–1948)*, [w:] *Oświata, wychowanie i kultura fizyczna w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej (1945–1989)*, red. R. Grzybowski, Toruń 2004, s. 27–42.
- Gieszczyński W., *Kilka uwag na temat przesiedleń Polaków z Wileńszczyzny na Warmię i Mazury w latach 1945–1947*, [w:] *Między Wilnem a Olsztynem. W 70. rocznicę przybycia Polaków z Wileńszczyzny na Warmię i Mazury*, red. P. Bojarski, A. Szmyt, Olsztyn 2016, s. 27–34.
- Grześ B., *Wizja powojennej oświaty i szkolnictwa w uchwałach Tajnej Organizacji Nauczycielskiej*, [w:] *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku*, red. A. Kicowska, Toruń 2001, s. 209–231.
- Grzybowa M., *Nauczyciel-eksperymentator, naukowiec, pedagog, pedeutolog. Życie – działalność edukacyjna – działalność twórcza Jana Bohuckiego (1901–1991)*, „Nauczyciel i Szkoła”, nr 3 (2/1997), s. 141–145.
- Grzybowski R., *Polityczne priorytety i elementy codzienności socjalistycznej szkoły. Wybór studiów poświęconych dziedzictwu edukacyjnemu PRL-u*, Toruń 2012.
- Gulczyńska J., *Przemiany w szkolnictwie średnim ogólnokształcącym w Polsce w latach 1944–1989*, Poznań 2013.
- Kicowska A.D., *Średnie szkolnictwo rolnicze na Warmii i Mazurach w latach 1945–1975*, Olsztyn 1986.
- Kierejczyk E., *Województwo olsztyńskie w latach 1945–1949. Kształtowanie się administracji ogólnej, rad narodowych i samorządu terytorialnego*, Olsztyn 1980.
- Knosała W., *Była nas gromadka spora*, Olsztyn 1972.
- Kongresy i zjazdy pedagogiczne w Polsce w XX wieku*, red. A. Kicowska, Toruń 2001.
- Kopiczko A., *Szkolnictwo w Olsztynie w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 232–241.
- Kozieńto-Poklewska B., Wrzesiński W., *Szkolnictwo polskie na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1919–1939*, Olsztyn 1980.

Król J., *Uchronić przed zapomnieniem – średnie szkoły ogólnokształcące w województwie szczecińskim w latach 1945–1948*, Szczecin 2005.

Kryńska E.J., Mauersberg S.W., *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945–1956*, Białystok 2003.

Kunert A.K., *Prawin Jakub*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXVIII/2, z. 117, Wrocław–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 362–363.

Lewandowska I., Chłosta J., *Śladami polskich szkół na południowej Warmii w latach 1929–1939. W 80-lecie ich utworzenia*, Olsztyn 2010.

Lewandowski J.B., *Życie muzyczne w Olsztynie*, [w:] *Olsztyn 1945–2005: kultura i nauka*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2006, s. 470–543.

Łukaszewicz B., *Olsztyn w Polsce Ludowej 1945–1989*, [w:] *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 404–511.

Majewski S., *Przemiany organizacyjne średniego szkolnictwa ogólnokształcącego w Polsce XX wieku*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne”, nr 13 (2000), s. 51–75.

Matulewicz T., *Wileńskie rodowody*, Olsztyn 2005.

Mauersberg S., Walczak M., *Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944–1956)*, Warszawa 2005.

Meissner A., *Kształtowanie się sieci średniego szkolnictwa ogólnokształcącego w Polsce w latach 1944–1950*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 32 (1984), s. 51–70.

Między Wilnem a Olsztynem. W 70. rocznicę przybycia Polaków z Wileńszczyzny na Warmię i Mazury, red. P. Bojarski, A. Szmyt, Olsztyn 2016.

Murawska H., *Przesiedleńcy z Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej w Olsztyńskim*, Olsztyn 2000.

Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi, 18–22 czerwca 1945 r., red. S. Świdwiński, Warszawa 1945.

Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów 1945 r., przygotował do druku T. Baryła, Olsztyn 1996.

Olsztyn 1353–2003, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003.

Olsztyn 1945–2005: kultura i nauka, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2006.

Olsztyńskie korzenie. Rok 1945. Relacje i wspomnienia, Olsztyn 2006.

Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla w XIX i XX wieku (do 1945 roku)*, Warszawa 1983.

Oracki T., *Twórcy i działacze kultury w województwie olsztyńskim w latach 1945–1970. Materiały biograficzne*, Olsztyn 1975.

Oświata, wychowanie i kultura fizyczna w rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej (1945–1989), red. R. Grzybowski, Toruń 2004.

Pepol W., *Z Wołynia na Warmię*, [w:] *Olsztyńskie korzenie. Rok 1945. Relacje i wspomnienia*, Olsztyn 2006, s. 64–73.

Pietrzak-Pawłowska I., *Olsztyn, ul. Wyzwolenia*, „Warmia i Mazury”, nr 7 (1959), s. 24.

Pleśniarski B., *Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji 1939–1945*, Warszawa 1982.

Polski słownik biograficzny, t. XXVIII/2, z. 117, Wrocław–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.

Radziszewska M.J., *Nauczyciele szkół powszechnych i podstawowych na Warmii i Mazurach (1945–1956)*, Kraków 2011.

- Ruczyński T., *Z tamtych lat*, Warszawa 1977.
- Sempioł J., *Licea pedagogiczne w województwie olsztyńskim 1945–1970*, Olsztyn 1983.
- Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego. Suplement II*, red. Z. Nowak, Gdańsk 2002, s. 275–276.
- Sowa P., *Po obu stronach kordonu. Wspomnienia*, Olsztyn 1969.
- Staniszewski A., *Teofil Ruczyński (1896–1979)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4 (1979), s. 539–545.
- Suchowiecka A., *Szkolnictwo zawodowe na Warmii i Mazurach (1945–1989)*, Olsztyn 2017.
- 60 Lat Szkoły Podstawowej Nr 1 im. Ryszarda Knosy w Olsztynie*, Olsztyn 2005.
- Szuba L., *Polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1944–1956*, Lublin 2002.
- Tomkiewicz R., *Ułomna samorządność Polski Ludowej. Warmia i Mazury 1945–1990*, Olsztyn 2016.
- Tomkiewicz R., *Życie codzienne mieszkańców powojennego Olsztyna 1945–1956*, Olsztyn 2003.
- Wilno – Olsztyn. Kontynuacje tradycji kulturalnej*, Olsztyn 1992.
- Wojnowski E., *Warmia i Mazury w Polsce Ludowej*, Olsztyn 1985.
- Wroczyński R., *Marian Falski i reformy szkolne w Polsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 4 (1981), s. 502–517.
- Wysiedlać czy repolonizować? Dylematy polskiej polityki wobec Warmiaków i Mazurów po 1945 roku*, red. T. Filipkowski, W. Gieszczyński, Olsztyn 2001.
- Zientara-Malewska M., *Śladami twardej drogi*, Warszawa 1966.
- Żyromski S., *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949*, Olsztyn 1971.

Maria Radziszewska

Szkoły powszechne i szkoły średnie ogólnokształcące w Olsztynie w latach 1945–1948

Streszczenie: Po II wojnie światowej w Olsztynie tworzono od podstaw polską administrację w różnych jej dziedzinach. Jedną z nich było szkolnictwo. W okresie przejściowym dążono do organizacji szkół zgodnie z przedwojennym polskim ustrojem szkolnym z 1932 r. Na tym terenie, oprócz istniejącej w latach 1934–1939 Prywatnej Katolickiej Szkoły Powszechnej z polskim językiem wykładowym, w Olsztynie nie było tradycji polskiego szkolnictwa średniego i zawodowego. Brakowało pomocy dydaktycznych, nie było kadry pedagogicznej i władz oświatowych, istniała tylko w różnym stopniu zniszczona poniemiecka baza lokalowa szkół. Jednak w tak specyficznych warunkach udało się zainicjować, najkrótszy w dziejach, bo trwający zaledwie dwa miesiące, rok szkolny 1944/1945 i uruchomić w ramach szkoły średniej ogólnokształcącej pierwsze Państwowe Gimnazjum Męskie w Olsztynie oraz dwie szkoły powszechne o różnym stopniu organizacyjnym. W kolejnych latach nie tylko powiększono stan ilościowy olsztyńskich szkół, ale także podnoszono ich poziom organizacyjny.

Primary schools and general secondary schools in Olsztyn in the years 1945–1948

Abstract: After World War II the Polish administration in Olsztyn was built up from zero in various areas, one of which was education. During the transition period the authorities managed to organise schooling according to the prewar system operating in Poland from 1932. In Olsztyn, apart from the private Polish-medium Catholic primary school which operated during the years 1934–1939, there was no tradition of Polish education at secondary or vocational level. There was an absence of didactic support, there were no pedagogic staff or educational authority. All that existed was a local basic German structure of schools, to varying degrees destroyed. Nevertheless, in such specific conditions it was possible to initiate – the quickest in history, because it took a mere two months – the 1944/1945 school year and to establish, within the framework of the general secondary school, the first state boys middle school in Olsztyn, together with two primary schools of different levels of completeness. In the following years not only did the number of schools in Olsztyn increase, but also did their organisational level.

Słowa kluczowe: Olsztyn, nauczyciele, szkoły powszechne, szkoły średnie ogólnokształcące, gimnazjum

Keywords: Olsztyn, teachers, primary schools, general secondary schools, middle school